

QARAQALPAQ
TILI

M. DÁWLETOV, A. ABDIEV, G. ABISHOV,
A. DÁWLETOVA

QARAQALPAQ TILI

7-klass

OQIW BASQA TILLERDE ALIP BARILATUĞIN
KLASLAR USHIN SABAQLIQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tárepinen usınıs etilgen*

Qayta islangen hám tolıqtırılğan basılım

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 811.512.121'242(075.3)
KBK 81.2 Qar.
Q-50

Qaraqalpaq tili. 7-klass (Oqıw basqa tillerde
alıp barılatuǵın klaslar ushın sabaqlıq). Nókis,
2019-jıl. 144 bet.

UOK 811.512.121'242(075.3)
KBK 81.2 Qar.
Q-50

Avtorlar: M. Dáwletov, A. Abdiev, G. Abishov,
A. Dáwletova

Pikir bildiriwshiler:

Z. Ismaylova — *ROMO metodisti*;
Q. Kaljanova — *Xojeli rayonu 10-sanlı ulıwma bilim beriw
mektebi muǵallımı.*

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASININ BAYRAĞI, GERBI HÁM GIMNI

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASININ MÁMLEKETLIK GIMNI

I. Yusupov sózi

N. Muxammeddinov naması

Jayhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir shaqası mıń bolar demek.
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atrıńdı
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oǵan,
Xalqıń bar azamat, dos hám miyirman,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atrıńdı
Áwladlar ádiwler júrek tórinde.

ISBN 978-9943-4457-9-6

© M. Dáwletov hám t.b., 2013, 2019
© «Bilim» baspası, 2013, 2019

GÜLLE, JASNA, ERKIN QARAQALPAQSTAN!

VI KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW BUWÍN HÁM ÓTKERME

Watandı súyiw eń dáslep ata-anańdı, óz úyińdi, tuwǵan-tuwısqanlarıńdı súyiwden baslanadı. Biziń tuwılǵan jerimiz — Qaraqalpaqstan. Elimiz óz aldına ilimli, mádeniyatlı úlkege aylandı. Biziń tuwǵan jerimizde birneshe mıńlaǵan xalıq jasaydı. Qaraqalpaqstanda kóp ǵana milletler bar. Hár bir millet óz ana tilinde oqıydı, teń huqıqta miynet etedi. Olar birge jasap, birge toy beredi, quwanışına, jetiskenligine birge quwanadı. Qaraqalpaqstannıń tábiyatı oǵada bay. Onıń kópshilik jerin Ústirt keńisligi alıp jatadı. Bul keńislik mal sharwashılıǵı ushın oǵada jaylı. Onda gaz baylıqları bar. Bizde paxta, salı hám taǵı basqa eginler egiledi. Tawlarınan qurılıs materialları ushın kóp nárse óndiriledi. Gerbish, temir, beton konstrukciyaların shıǵaratuǵın avtomobil, awıl xojalıq mashinaların ońlaytuǵın, taǵı basqa óndiris orınları bar. Taqıyatas GRESi Respublikanı elektr energiyası menen tolıq támiyinleytuǵın Orta Aziyalıq elektr júyesine qosıldı. Qaraqalpaqstan temir jol, hawa jol qatnası arqalı elimizdiń kópshilik qalaları menen baylanısqan. Nókiste baspasóz orayı

bar. Ol jerde biziń kúndelikli oqıp júrgen sabaqlıqlarımız basılıp shıǵadı. Qaraqalpaqstan radiotelevideniesinen elimizde bolıp atırǵan jańalıqlardı kóremiz hám esitemiz. («Oqıw» kitabı)

Tapsırma. X. Dáwletnazarovtıń «Watan táriypi» qosıǵın dawıslap kórkemlep oqıń. Qosıqta watǵa berilgen táriyp haqqında aytıp beriń.

WATAN TÁRIYPI

Tánim ishinde janım,
Dawrıǵı orasan.
Türkstan der Watanım,
Dúnya bizden sorasań.

Dana — qariya Turannıń,
Kámal tapqan qolında.
Shın mártliktiń uranı,
Ullı jipek jolında.

Nur úleser hár áwlad,
Sazasınan jiraqtıń.
Ulıǵanar tillerde,
Batırılıǵı Shıraqtıń.

Baqırǵaniy miyrası,
Eskiniń zor nusqası.
Kewillerge zer naǵıs,
Abbaz shayır qıssası.

Belin qınap buwıǵan,
Haqlıq, mártlik kamarı.
Edigeniń eli bul,
Ot lawlaǵan janarı.

Eskekleri esiler,
Bes aznalı kementiń.
Turanda bir dargashı,
Ózbekstan — sen ediń!

1-shinigıw. Tekstti kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdegi ünli hám únsiz dawıssızlardıń astın sızın.

Ğárezsizlik xalqımızğa teńlik hám baxıt alıp berdi. Qaraqalpaqstanda ğárezsizlik jıllarında xalıq xojalıǵı rawajlanıp, elimizdiń kelbeti ózgerdi. Respublikamızda jańa imaratlar payda boldı. Tazadan salınǵan turaq jaylar, mektep, balalar baqshaları kóbeydi. Balalar ushın sport maydanshaları salındı. Balalar ol jerde jarıslarǵa tayarlanadı.

—Balalar, Ana-jerimiz Qaraqalpaqstan ele de rawajlanadı. Usı úlgede jasawshı hárбір adam bir-biri menen tuwısqan. Olar Watan ushın xızmet isleydi.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
ğárezsizlik	mustaqillik	тәуелсіздік	çarassyzlyk	независимость
baxıt	baxt	бақыт	bagt	счастье
teńlik	tenglik	теңдік	deňlik	равенство
kelbeti	ko'rinishi	келбеті	sypaty	лицо
turaq jaylar	yashash uylari	турак үйлер	ýaşayyş jaýy	дом проживание
rawajlanıp	rivojlanib	дамып	ösüp	развиваясь
tuwısqan	qardosh	туған	doganlyk	родной
watan ushın	vatan uchun	отан үшін	watan üçin	за родину
maydانشa	maydoncha	алаң	meýdança	площадка
imarat	imorat	гимарат	ymarat	здание
rawajlanadı	rivojlanadi	дамиды	ösyär	развивается
ülke	zamin	өлке	ülke	родина

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Elimiz qaysı jılı ğárezsizlikke eristi?
2. Ózbekstannıń mámleketlik nıshanların aytıp berin.
3. Qaraqalpaqstannıń mámleketlik belgilerindegi ózgesheliklerdi kórsetin.
4. Qaraqalpaqstannıń paytaxtı haqqında ne bilesiz?
5. X. Dáwletnazarovtıń «Watan táriypi» qosıǵın yadlań.

2-shinigıw. Tekstti oqın. Teksttegi hárбір sózdi buwıńǵa bólip aytıp kórin hám oqıǵanda ókpeden shıqqan hawa tolqınınıń qalay shıǵatúǵına dıqqat awdarın.

Ğúz ayları baslandı. Tereklerdiń japıraqları sargısh túske endi. Diyqanlarımız jazı menengi islegen miynetiniń jemisin alıw ushın jıyın-terimge kiristi. Paxtakesh terimshiler keń kólemdegi paxta atızlarında ıǵallı miynet etpekte. Salı atızlarında oraqsı kómbaynlardıń, paxta atızlarında terimshilerdiń tınımsız häreketleri kóz tartadı.

Baba diyqan baǵmanlarımız näl egip baǵ jaratqan. Olar ekken miywe ağashları óz ónimlerin berip, pisip jetilisen. Pisip turǵan hár túrli miywe túrleri: alma, almurt, shabdal, erik, qäreli, anar, ánjir baǵdı sulıw etip kórsetedi. Baǵman ata járdemshi balaları menen birge pisken miywelerdi terip almaqta.

Este saqlań: Sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı. Dawıslı sestin sanına qaray sózler bir buwınlı hám kóp buwınlı sózler bolıp bólinedi.

Mısalt: aq, qol, rawajlanıw, bilimlendiriw t.b.

3-shinigıw. Oqın. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdi buwınlarǵa bólip kóshirip jazın. Hárбір sózdegi buwınlardıń neshe sestin dúzilgenin túsindirin.

Aziyanıń tábiyatı oǵada gózzal hám hár qıylı. Onda qalıń toǵaylar, keń jazıq jerler, úlken tawlar, muzlaǵan dáryalar, kóller hám shólistanlıqlar bar. Ondaǵı Pamir, Tyan-Shan, Qaraqum, Gimalay tawların muzlıqlar qaplap jatadı.

Kontinenttegi dáryalar Arqa Muz okeanına, Tınısh hám Hind okeanlarına quyadı. **Okeanǵa** quyatuǵın dáryalardan tısqarı kontinent ortasında payda bolıp, jer suwǵarıwǵa **paydalanatuǵın** Ámiwdárya menen Sırdárya usaqan dáryalar da bar. («E. Q.»)

4-shinigıw. Berilgen mısallardı buwıńǵa ajıratıp oqın. Buwıńǵa bólinetuǵın sózlerdi bir bólek, bólinbeytuǵın sózlerdi bir bólek kóshirip jazın.

Keshe, bıyıl, taw, shegara, ana, suw, jer, ıdı, qolǵap, maydانشa, park, oqıwshı, bes, ádebiyat, jer, sport, paytaxt,

Qızketken, Aral, tas, Qonırat, klub, aspan, tasbaqa, avtomobil, basshı, shtab, arxiv, jámiyet, akt, adam, tábiyat, klass, ilim.

5-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Hár bir sózdıń neshe buwınnan dúzilgenin túsindirıń.

Klasımız benen «Bıydaykól»di boylap birneshe márte ekskursiyaǵa shıqtıq. Basqarıp júrgen muǵallımımız — Janıl apa. Ekskursiyamız júdá qızıqlı ótti. Gerbariıler jıynadıq. Kól boyındaǵı ájayıp tábiyat kórinislerine jáne suwdaǵı qundızlarǵa uzaq qızıǵıp qaradıq. Muǵallımımız usı kúni bir xabardıń ushlıǵın ayttı. Kelesi jılı usı kóldiń boyında «Jenis» atlı oqıwshılar lageri ashıladı. Al, kóldegi sınawdan ótken qundızlar qaytadan awlanıp, Aral teńiziniń quyarlıǵındaǵı mayda kóllerge kóshiriledi eken. (S. J.)

Bilip alıń: Sóz quramındaǵı buwınlar dawıslı ses penen dawıssız seslerdiń ornalasıw tártibine qaray *ashıq buwın, tuyıq buwın, qamaw buwın* bolıp úsh túrge bólinedi:

1. Ashıq buwın: **a-na, sa-lı, pa-da, sa-na, qa-la** t.b.
2. Tuyıq buwın: **al, iyt, ayt** t.b.
3. Qamaw buwın: **qıs, jaz, qant, mek-tep, miy-net-kesh, stol** t.b.

6-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi buwınǵa bólip kóshirip jazıń. Olardıń qanday buwın ekenligi haqqında túsiniń berıń.

Parta, aqıl, qol to bı, árman, Xojeli, matematika, asqabaq, miywe, ónerment, xojalıq, sharwashılıq, aspaz, ádebiyat, universitet, stadion, teatr, qaraqalpaq, mámleket, respublika, bashılıq, jeti, tórt, tez, isle, shıraylı, kitapxana.

7-shınıǵıw. Tekstti oqıp, ondaǵı sózlerdi buwınlarǵa bólin hám buwınıń qaysı túri ekenin aytıń.

Biziń klasta jıgirma bes oqıwshı bar. Topar basshımız bizlerdi ádepli, bilimli, ziyrek bolıwǵa úyretken. Bizler kámil insan bolıwdı qáleymiz. Sol ushın oqıwshılar sabaqqa jaqsı tayarlanıp keledi. Hár bir sabaqtı qaldırmawǵa ádetlengenbiz. Ustazlarımız klasımızdıń oqıwshıların maqtaydı. Sebebi,

mektebimizde ótkeriletuǵın hár jılǵı jarıslarda olar sıylıqlı orınlardı alıp júr.

Eske túsiriń. Kóp buwınlı sózlerdiń jazıwda bir jolǵa sıymay qalǵan bólekleri ekinshi jolǵa buwın arqalı ótkeriledi. *Mısál:* sa-rı, wa-zıy-pa, ra-waj-la-nıw t.b.

Biraq bir buwınlı sózler (al, bar, cirk), buwın jasap kelgen bir dawıslı ses (a-ta, i-nim), qısqartılıp alınǵan adam atlarınıń bas háripleri (Q. — Áwezov, J. — Aymurzaev), bas háriplerden jasalǵan qısqarǵan sózler (ÓZR, QMU), cıfr menen keletuǵın shártli belgi hám menshikli atama sózlerdi (7 «a» klass, «GAZ-69», 10 t) ótkermelewge bolmaydı.

8-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń ótkerme jasawǵa bolatuǵının bir bólek, ótkermelewge bolmaytuǵın sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Ámiwdárya, ana, terek, medal, orın, sharwashılıq, xızmetker, aqıl, respublika, awıl, paxtakash, aspan, ilim, xalıq, adam, Watan, teatr, mámleket, jol, sayaxat, saat, kiyim, quwat, Aytmurat, rayon, asfalt, BMSH, QMUǵa, Aral.

9-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Ondaǵı ótkerme jasawǵa bolmaytuǵın sózlerdi anıqlań. Ne ushın ótkerme jasawǵa bolmaytuǵının túsindirıń.

«Bıydaykól»diń tamashaları kóp. Onda bizlerdi bir-eki jıldan beri qızıqtırıp júrgen qundızlar jasaydı.

Qaladan bir topar adamlar kelip, kóldiń oyaq-buyaǵın quyırıq penen kórip shıqtı. Tereńligin, suwınıń jaǵdayın, onda qanday shópler ósetuǵının qollarındaǵı dáptershelerine jazıp aldı.

Aradan ay ótti. Bir kúni olar polutorka mashinaları menen kóldiń jaǵasına kelip toqtadı. Ishinde júklengen tórt múyeshli náhán temir torları bar eken. Solardıń ishinen úlken tushqanlarǵa uqsas, júnleri jilt-jilt etken suw haywanları kólge túsip, suwǵa shúmiwi menen júzip kete berdi. Bular terileri qımbat bahalı qundızlar eken. (S. J.)

LEKSIKOLOGIYA. DIALEKTLIK SÓZLER

10-shınıǵıw. Oqıń hám mazmunın túsindirıń. Bir buwınlı sózlerdi terip jazıń.

Bileǵi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı. (*Naqıl*) Ol óz bilimlerin, óziniń dóretiwshilik ilhamın ullı maqsetke — elimizdi gúllentiwge jumsaydı. («*E. Q.*») Bayanatshı kópshilikke qarap: «Biz, jaslar, bilimdi tereń iyelewimiz kerek», — dep basladı sózin. Házir, — dedi ol oqıwshılardıǵa qarap, — mámleketimiz oqıwshılardıń bilimdi tıyanaqlı úyreniwine úlken áhmiyet berip atır. (*J. S.*) Eger aqlıń bolsa óner úyren, sebebi ónersiz aql lipassız tán yáki bet-álpeti joq adam sıyaqlı. Bilim — bul aql belgisi degen eken. («*Qabusnama*») Kitaptay dostıń ishinde barlıq ilim-bilim jaylasqan, ol insanlardı ótmishten hám keleshekten xabardar etip turadı. Sonlıqtan da, «Kitap — aql qalası» — degen. (*M. J.*)

Bilim alıp, úyrenip,
Shınıǵaman, ósemen.
Bilimlenip, erter-aq,
Iste alǵa túsemen.

(X. T.)

Bilimlilik ájayıp bir matadur,
Bul baylıqsız qalıw úlken qátedur.

(N. G.)

Ámiw asaw edi,
Júwensiz edi,
Óner, bilim menen júwenlep berdiń.
Suwlar jetkerip,
Baǵlar kógertip,
Sen ashtıń baxtıń eldiń hám jerdiń. (*N. J.*)

Tapsırma. Naqıl-maqallardan, qosıq qatarlarınan paydalanıp, «Kúsh bilimde» temasına baylanıslı tekst dúziń. Bilim hám onı iyelew jolları tuwralı túsinińlerinizdi aytıń.

11-shınıǵıw. Berilgen tekstti kórkemlep oqıń, mazmunın aytıp beriń. Yusup Has Hajibtiń til haqqında aytqan danalıq sózlerin eslep qalıń.

Yusup Has Hajib XI ásirde jasaǵan shıǵıs elleriniń kópshiligine belgili bolǵan kórnekli shayıp hám alımlarınıń biri. Ol jasap turǵan zaman türkiy xalıqlar birlespesiniń eń rawajlangan zamanı, Qaraxaniyler mámleketiniń ilim hám pán jaǵınan ósip rawajlangan dáwiri edi.

Yusup Has Hajib: «Adam eki túrli boladı. Birewi — úyreniwshi. Ekinshisi — úyretiwshi. Bul eki sıpattan bos qalǵan adam haywan qatarında boladı. Sonıń ushın da, ya onısın, ya bunısın tańlap al» — dep wásiyat etedi. Ol til haqqında «Til — aql menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken baxıtqa erisedi. Sonıń menen birlikte, til adamdı qor-zar etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin.

Áy úy xojası, eger sen jaman sóyleseń, bir kún emes, bir kúni ol seniń basıńdı jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap söyle. Kóp söyley bergennen de payda shıqpaydı. Hár bir sóziń shaqmaqıń tasınday bolsın. Biraq, orınsız baqırıp söyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana

dawısıñdı kóter. Mıñ sózdiñ túyinin, bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárse menen qartaymaydı. Birinshisi — onıñ jaqsı minezi. Ekinshisi — parasat penen ayılğan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq, eki nárse ǵana onıñ artında qaladı. Birinshisi — danalıq sózi. Ekinshisi — onıñ qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıñ tek atın saqlap qaladı. Al, danalıq sózleri bolsa, onıñ atın pútkil dúnyaǵa jayadı. Sonıñ ushın da, sen máñgi jasamaqshı bolsañ, izinde ólmeytuǵın danalıq sóz qaldır» dep násiyatlaydı. Bul Yusup Has Hajibtiñ tómendegi sheberlik penen jazıp qaldırǵan qosıq qatarlarında kórinedi:

Danishpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıñ sózi ólmegen.
Eki nárse qartaytpaydı adamdı,
Biri — kúلكi, biri — sózi saldamlı.

12-shıñǵıw. Yusup Has Hajibtiñ «Baxıtqa baslawshı bilim» («Qutadǵu bilig») shıǵarmasınan berilgen úzindilerdi yadlap alıñ hám óz pikirleriñizdi aytnı.

Bilimsizlik — bir apatqa jolıǵar,
Bilimlilik — jasqa qaray tolıǵar.

Tór esiktiñ parqın bilmes ilimsiz,
Payına tiyse, tórdi bilǵar bilimsiz.

Eger esikten orın tiyse danaǵa,
Hámme jıynaladı tap solkaraǵa.
Bulardıñ bárinıñ sebebi ilim,
Joqarı órleter bárhama bilim.

Hámme waqıt bilim kerek jigitke,
Bilimsizler usar maysız jilikke.

Ilimsizler bolar maysız súyektey,
Ishi bop-bos, biraq elge kerektey.
Bilimli dúnyanı kórkeyter taǵı,
Sonıñ ushın bálent bolar ataǵı.

Bilimli ólse de atı ólmeydi,
Bilimsizler baxıt tappay shólleydi.

Bilimli isler mıñ adamnıñ jumısın,
Bilimsizdiñ kórin qurı júrisin.

Bilim menen jasnar, dúnya adam da.
Pámsiz bolsañ jaqsı bolmas saǵan da.

Bilimsiz isine kewliñ tolmaydı.
Bilimliniñ isi eki bolmaydı.

Bilimsizler sırn ashadı tezden,
Bilimliler qashar, kereksiz sózden.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenche	Russha
apat	ofat	апат	apat	бела
joldas	yo'ldosh	жолдас	yoldaş	товарищ
súyek	suyak	сүйек	sünk	кость
esik	eshik	есик	gapy	дверь
bilim	bilim	білім	bilim	знание
daraq	daraxt	нәл	derek	дерево
xalıq	xalq	халық	halk	народ

Tapsırmaǵa awızeki túrde juwap berin:

1. Y. H. Hajibtiñ jasap ótken ásiri hám tuwılǵan jeri haqqında ne bilersiz?
2. Til haqqındaǵı danalıq sózlerin keltirin.
3. Bilim haqqında naqıl-maqallar aytip berin.

Leksikologiya tilimizdegi qollanılauıǵın sózlerdiñ mánilerin úyrenedi. Sózler tómendegidey mánilerde qollanıladı:

1. Zattuñ attıñ bildiredi: at, qala, adam, nan, kitap, ul-qız t.b.

2. Belgisin bildiredi: sulıw, ashshı, ülken, qızıl, taza, hám tağı basqalar.

3. Sanın bildiredi: bes, jigirma bes, eki mın on, altı mın eliws bes t.b.

4. Is-háreketti bildiredi: isledi, keldi, úyreniw, oynadı, oqıdı, bardı t.b.

Tilimizde máni ańlatpaytuǵın kómekshi sózler de qollanıladı. *Máselen:* menen, hám, ushın, biraq, tuwralı hám tağı basqalar.

13-shınıǵıw. Tómenдегі берілген сөзлердің қайсы диалектке тиіс екенін анықлаң.

Sózler: aytqısh, aqbas, almas, almırt, altmısh, arıq, bádik, gósh, gúlmıyıq, gúrbek qawun, ġarbız, ġıybat, dóńgelek, idara, ziná, yıldı, kasa, kásál, ágash yaba, ágayinner, alaqa, ań, tiykarlanıw, hárre, árre, batqaq, basshılıq, baslıq, bádiren, gáshir, gúkúrt, shırpı, dayım, dáris, sabaq, doqquz, dońz, dúrishte, silos, dúfán, jannıq, jallıq, etmish, jońshqa, yadgar, estelik, yarlıq, jarlıq, jılqı.

Belgili bir jergilikli orınlarda qollanılatuǵın sózler **dialektlik sózler** dep ataladı.

Qaraqalpaq tilinde eki dialekt bar: arqa hám qubla dialektleri. *Máselen:* arqa dialektte **shırpı, gúze, qulaqshın, buzaw, diywal, kelsap, silos** sózleri, qubla dialektte **kúkirt, ıbırıq, toppı, ójek, soqpa, soqı, dúrishte** dep qollanıladı.

14-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerдің astın sıızıp, olardıń ne ushın dialektlik sózler dep atalıwın aytıp beriń hám qaysı dialektke tiyisli ekenin ańıqlań.

1. Isenimdi aqlamasa, onnan **mutlaqa** bezemen. (T.Q.)
2. Kózi tağı tepki jegen miynetlige **myıqtay** qadaldı. (Sh.S.)
3. Ele sizler Mamannıń betine perde emes, **nıqap** kiygizgenimniń gúwası bolasız. (T.Q.)
4. Olardıń **otjaǵarları** kelip qosıldı. (Sh.S.)
5. Qoy qoraǵa shapqan qasqırlardı óz maydanına jibergen adamdı jurt **shaymiy** deydi ġoy, — dedi. (T.Q.)

6. Endi usı balıqtı qol menen, **sholpı** menen muz ústine shıǵarıp, quraldı tez bosatıp alıw kerek. (K. S.)
7. **Shıpta** úzikli úydiń ishi qıran-topan. (K. S.)
8. Ol Nurımbetke juwap bergen bolıp, **ádeyi** Bekimbet esitsin degendey juwan dawısın darıldata sóyledi. (Ó. A.)
9. Qızılqum arasında **áptap** ıssı túske taman kóteriledi.

Este saqlań: Qaraqalpaq tili awızeki sóylew ózgesheligine qaray arqa dialekt respublikanıń arqa rayonların, qubla dialekt Tórtkúl, Beruniy, Ámiwdárya hám Ellikqala rayonlarınıń aymaqların qamtıydı. Qaraqalpaq ádebiy tili usı eki dialekt tiykarında, kóbirek, arqa dialektlik ózgesheliklerdi qamtıwı tiykarında qalıplesken.

15-shınıǵıw. Berілген qubla dialektke tiyisli сөзлердің арқа диалекттегі аталыwın kórsetip jazıń. Olardı salıstırıп kóriń.

alaqa —	egá —	kópiraq —
asman —	ójek —	kórik —
baqshi —	ıkaya —	kórúk —
besb —	yáne —	kúrsi —
buwday —	yúz —	kúrtúk —
gúlmıyıq —	kesák —	mútik —
doqqız —	kózihayat —	kúkúrt —
dúkán —	kóńli jay —	qıshlaq —

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. Dialektlik sózler dep nege aytamız?
2. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń dialekti neshege bólinedi hám onıń aymaqlıq bóliniwin aytıń.
3. Qaraqalpaq ádebiy tili kóbinese qaysı dialektke tiykarlangan? Ózlerińiz dialektlik sózlerge misal tawıp salıstırıń.

GÓNERGEN SÓZLER HÁM NEOLOGIZMLER

16-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń hám mazmunın túsiniń alıń. Onnań keyin «Doslar arasında» degen temada gúrrin jazıń. Jazǵan gúrrinińizde óz doslarıńızdıń turmısınan misallar keltiriń.

Dos dostıń qasında bolsa da, yaki uzaqta bolsa da, olar bir-birine kózqarasın ózgertpeydi, bir-biriniń shadlıǵına quwanıp júredi. Ğam kelse birge tartadı, dostına jaqsılıq etse onı umıtıadı. Dos oǵan jaqsılıq qılsa heshqashan umıtpaydı. Eger dostı qáte islep qoysa onı keshiredi. Dostına jaqsılıq etse, ol onı qashan qaytarar eken dep úmidiwar bolıp júrmeydi. Tek ǵana dúnyaxor kisiler barlıq nárseni mal-dúnya menen ólsheytuǵın adamlar sonday qıyalda júriwi múmkin.

(Abdulbarakat Qadiri)

17-shınıǵıw. Berilgen ertekti tásirli etip kórkemlep oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Doslıq haqqında ayıp beriń.

Buringı ótken zamanda, patsha menen xanlardıń dáwirinde birewde bar, birewlerde joq waqıtlarda bir ǵarrı menen kempir bolǵan. Bulardıń bir ǵana balası bolǵan, sawıp isherge sawını, satıp jewge malı bolmaǵan.

Kempir hárkimniń digirmanın tartıp, kelisin túyip, suwın ákelip, ǵarrı otın arqalap tasıp, qol ushı talap etip kún kórgen.

Bir kúnleri patsha jarlınıń balaların erksiz jıynap alıp, jol tegisletiwge, tas qopartıwǵa pırman etedi. Ǵarrıń Abdulla atlı balası da esapqa alınadı. Bul awhaldı esitken soń ǵarrı menen kempirdiń tınıshlıǵı bolmaydı. Bala bir jaqqa qashıp ketpekshi boladı. Kempir menen ǵarrı jalǵız balanı kóz aldınan jiberģisi kelmeydi. Jibermeymen dese, patshanıń pırmanınan qorqadı, aqırında, kempir menen ǵarrı balanıń basqa bir patshanıń eline qashıp ketiwine ruqsat beredi. Sonnan keyin bala basqa bir patshanıń eline ketedi. Bala birneshe kún jol júredi, jolda ash boladı, áptada boladı, kiyimleri de tozadı. Talap tabılmaydı, heshkim tamaq bermeydi, sóytip baratırǵanda bala bir jaydıń esiginiń aldında turǵan tandırda kóredi. Tandırda kúyik nanlardıń qaldıǵı bolsa, sonı alıp jeyin degen maqset penen tandırdań qasına baradı. Tandır qasında bir qabawıq iytke jolǵadı. Abdulla iytten qorqqanınan tandırdań ishine kirip ketedi. Biraz waqıtta basın joqarı kóterip qarasa, jaydıń müyeshinde sóylesip turǵan bir qız benen jigitti kóredi. Bul jerde bulardan basqa heshkim bolmaydı. Abdulla tandırdan basın ásten kókiregine shekem shıǵarıp, tandırda omırawlap, qız benen jigittiń sózlerin tıńlaydı. Tıńlasa qızdıń: «Awır jatarda usıkarǵa kel, attı zárteń-záberteń etip ertlep, eki qorjındı toltırıp kiyim alıp shıǵamız, ekewimiz eki attı minip ketemiz»,—degen sózlerin esitedi. Sonnan keyin qız benen jigiti aldı-artına qaramastan ketip qaladı. Al, endi Abdulla bul sózlerdiń barlıǵın tolıq esitkennen keyin, ekinshi oyǵa keledi. Jigittiń kelemen degen waqtınan burınraq barıp, qızdı aldap alıp ketpekshi boladı. Sóytedi de, tandırdań ishinde qaytadan jata beredi. Tún boladı. Abdulla tandırdan áste-aqırın shıǵıp, qızdıń bayaǵı jigitke kel degen jerine barıp qızǵa belgi beredi. Qız tezlik penen eki attı ertlep, qorjınlardı bókterip, dalǵa shıǵadı. Qız Abdullanı tanımaydı. Buringı wádelesken jigiti

dep «tezden atqa min» deydi. Abdulla atqa minip aladı. Qız bir atta, Abdulla ekinshi atta hayt qoyıp júrip ketedi. Biraz júrgennen keyin tañ atıp, átirap birew-birewdi kóretuǵınday jaqtılana baslaydı. Qız qayrılıp keyindegi jigitke qarasa, buringi ózi tanıtuǵın jigit emes, al basqa bir jigittiñ atta otırǵanın kóredi. Biraz oylanıp qapa boladı. Sóytip turadı da, — áy, máyli, sirá maǵan buyırǵanı usı jigit shıǵar. «Ózi etken ókinbes» degen «tas tússe talayımnan, tasbaqa tússe mañlayımnan kórermen», endi qaytıp úyge bargansha, usı jigitti tárbiyalayın, kiyindireyin degen oyda boladı.

Irkilmey alǵa qaray júrip otırıp, bir tınıq suwdıń boyına baradı. Abdullanı attan túsirip, jaqsılap shomıldıradı. Abdulla ay dese awzı bar, kún dese kózi bar, on tórtten tuwǵan ayday bir jigit boladı. Bayaǵı qorjındaǵı kiyimlerin alıp kiyindiredi, sóytedi de ekewi atqa minip, júrip kete beredi. Birneshe kún jol júrip ekinshi bir patshanıń eline baradı. Al, endi bul patshanıń eline basqa jaqtan adam keliw qadaǵan edi. Basqa jaqtan kelgen adamlardı uslap alıw ushın, hárbir joldıń dárbentine birneshe adamlar qoyılǵan edi. Mine, bul elge kelgen qız benen jigitti uslap alıp, erkine qaramay, ántektántegin shıǵarıp, atların qamshılap, jawırınlarına túygishlep patshanıń sarayına alıp keledi.

Patshanıń bir wáziri:

— Belgisiz eki adamdı alıp keldik, birewi qız, birewi jigit, ne buyırǵıńız bar, — deydi patshaǵa. — Tezlik penen ol adamlardı bunda alıp keliń! — dep buyırıq beredi patsha. Qız benen jigitti alıp keledi.

— Meniń elimde mennen ruqsatsız ne qılıp júrgen jan-sızlar, tezden aytıńlar, eger aytpasańlar atlarıńız qaznalıq, ózlerińiz ólimdar! — deydi patsha.

— Bizler bir músápir edik, óz elimizdeki patshaǵa jaqpay, ońısw ushın siziń elge keldik. Óltiremen deseńiz ózińiz bilersiz, múmkin bolsa, bizlerdi qonaq qılıńız, — deydi jigit. Patsha biraz oylanıp:

— Jaqsı, sózlerińiz túsiniikli, qonaq qılayıq, — deydi de, bir wázirin shaqırıp: «Mınalardı tórdegi jayǵa aparıp qonaq etiń, shay, tamaq beriń, atlarına jaqsılap qarań», — deydi patsha. Wázir tórgi jayǵa alıp baradı, qız benen jigitti jaqsılap kútedi. Aradan birneshe kún ótedi, patsha jigitti shaqırıp alıp:

— Men seni nege shaqırttı, bileseń be? — deydi patsha.

— Joq, patshayım, bilmeymen, — deydi jigit.

— Bilmeseń, sen biziń elge músápir bolıp hayalıń menen kelgen ekenseń, endi men seni hesh jaqqa jibermeymen. Ózime wázir etip alaman. Mine, mına júrgenler de sizdey adamlar. Bári meniń wázirim. Hayalıń da biziń úyde bola bersin, — deydi patsha.

— Ilaj ne, patshadan hámir bolsa, puqaraǵa ne turıs, újep, — deydi jigit. Mine, usı kúnnen baslap, Abdulla patshaǵa wázir boladı. Birneshe aylar isleydi. Abdulla patshaǵa kúta jaranadı, isenimli, birinshi wázir boladı. Xalıq arasında Abdullanıń abırayı kóteriledi.

«Bizler birneshe jıldan beri wázir bolıp júrip, bunday abırayǵa jetiskenimiz joq edi, keshe kelgen bir buralqı qalay abırayǵa iye boladı. Qoy, buǵan adam shıdap bolmas, bir nárse oylap tabayıq», — dep qalǵan wázirler ózlerinshe oylasa baslaydı. Birewleri turıp, patshaǵa bul wázirdiń hayalın maqtap, hayalı menen patshanı tanıstırıp, patsha menen wázirdiń arasına suwıqlıq salayıq, bolmasa, bizlerdi bul qoymas, deydi. Bul sózler bárine maqul túsedi. Buringi wázirler ishinen sózge sheshen birewin patshaǵa jiberedi. Ol kelip:

— Taqsır, bir qasıq qanımnan keshseńiz, aytatuǵın bir sózim bar, — deydi.

— Ne sóz? — deydi patsha.

— Bir qasıq qanımnan keshseńiz, mına wázirdi azmaz dalǵa shıǵarıp jiberseńiz aytaman, — deydi wázir.

— Jaqsı, keshtim, ayta ber, — deydi patsha qasında otırǵan wázirin de maydangá shıǵarıp jiberip.

— Patshayım, siz tazadan bolǵan wázirdiń hayalın kór-dińiz be?

— Joq, kórmedim.

— Al, endi, patshayım, kórmeseńiz men aytayın, taza bolǵan wázirdiń bir hayalı bar. Tap feriwza júziktiń qasında, on tórtten tuwǵan ayday, ay dese awzı bar, kún dese kózi bar, suw ishse tamaǵınan kórinedi, ózi isker, tek patshaǵa, xanǵa ılayıq. Bilmeymen, ol qalay alǵan bul qızdı...

Patshaǵa bul sóz ǵawǵa saladı, taza wázirdiń hayalın kórmege qumarlanadı. Patsha Abdullanı kelmeytuǵın bir jerge jiberiwdi oylaydı. Sóytedi de, jańaǵı aytıp kelgen wázirge: «Sen

bara ber», — dep ruqsat beredi. Abdullanı shaqırıp aladı. Patsha tamsanıp biraz otırgannan keyin:

— Abdullajan, sağan meniñ bir xızmetim bar. Mısr sháhárinde bir patshanıñ qızı kimde-kim júyrigimnen ozsa, palwanımdı jıqsa, ot ishinde janbasa, mañlayın qılısh kespese, soğan turmısqa shıgaman dep aytıptı-mış. Áne, sonı mağan ákelip ber, biraq aytıp qoyayın, ol qızdı alıp keliwge ketken adam aman kelmeytuğın jer, — deydi.

Abdulla oylanbastan-aq «jaqsı» dep kelisim beredi. Sóytedi de, patshanıñ qasınan shıgıp óz úyine kete beredi. Abdullanıñ hayalı kóp oqıǵan, kóp nárseni biletuğın, sózge túsinetuğın, kútá bilimli hayal edi. Abdulla keliwden betine qarap:

— Nege hawlıǵıp keldiñ, shabazım? — deydi.

— Áy ómirlik joldasım, meniñ basıma túsken náirse, seniñ basıña túskende júregiñ jarıladı. Mısr patshasınıñ qızın ákelip ber, bolmasa, óltiremen, dep buyırıq berdi, — deydi. Hayalı biraz oylanıp otırıp, «onnan qorqpa, shabazım, onı úsh ay on kún degende alıp kelesen, biraq birqansha qıyınshılıqlar boladı. Mısr patshası qızınıñ tórt shárti bar, sonı orınlaǵan adamǵa turmısqa shıǵadı, — orınламаған adamdı óltiredi. Úsh shártin joldan qosılǵan joldasların, al bir shártin óziñ orınlap alıp kelesen, mañlayıña tutsañ hesh waqıtta seniñ mañlayıñnan qılısh ótpeydi», — dep óziniñ bir shashın julıp, qolına beredi.

Abdulla jolǵa rawana boldı. On bes kún degende úlken tawlardı kóterip, ılaqtırıp turǵan bir dáwge duwshakerlesedi. Dáw Abdullanı kóredi de, qasına kelip:

— Meniñ qasıma kelgen adam óletuğın edi, sen qorqpay qalay keldiñ, atıñ kim, qayda barasañ, jón-josaǵıñdı ayt? — deydi.

— Atım Abdulla bala, bir patshanıñ hámirinen Mısr patshasınıñ qızın alıp keliwge ketip baratırman, óltirsen de, jarılqasañ da óziñ bil, bir kelip qaldım qasıña, — deydi.

— Men kelgen adamdı óltirip jiberetuğın edim, biraq «atı birdiñ janı bir» degen, meniñ de atım Abdulla dáw edi, seni óltirmey-aq qoyayın, qayta sağan kómekleseyin, — deydi de, tawlardı ılaqtırıp taslap, joldı ashıp Abdulla menen birge kete beredi. Biraz júrgennen soñ olar ushqan qustı quwıp jetip, qaqsıp alıp, awzına salıp jep júrgen birewge duwshar boladı. Júyrik bulardıñ qasına jetip keledi de: «Bulkaraǵa adam

túwe, ushqan qus ta kelmeytuğın edi, sizler ne qılıp júrgen adamlarsız, anıǵın aytañ, bolmasa jep qoyaman», — deydi. Atlarımız Abdulla dep, eki Abdulla jumısların bayan etedi. «Atı birdiñ janı bir» degen, meniñ de atım Abdulla edi, kel, sizlerge kómek bereyin», — deydi júyrik. Úshew bolıp alǵa júrip kete beredi. Aradan kóp waqıt ótpey-aq Abdulla, Abdulla dáw, Abdulla júyrik bir úlken dáryaǵa jolıǵadı. «Sizler bunda ne qılıp keldiñler, bul dáryadan sizler túwe, qus ta óte almaydı, tezden qashılǵar, bolmasa sizlerdi suw basadı», — deydi bularǵa qarsı shıǵıp taǵı bir dáw. Ol bulardan jón-josaq soraydı. Úsh Abdulla óziniñ jumısların aytadı, «áy bolmadı, atı birdiñ janı bir», — degen, meniñ de atım Abdulla edi. Sizlerge kómekleseyin, sizler menen men de Mısrǵa barıp qaytayın, — deydi de soñǵı dostı dáryanıñ suwın bir simiredi. Dáryanıñ ornı qara jer boladı. Tórtewi joldas bolıp, Mısr patshasınıñ eline kete beredi.

Aradan birneshe kúnler ótkende tórt Abdulla Mısr patshasınıñ jayına jetip keledi. Kim keler eken dep ján-jaqqa qarap turǵan patshanıñ qızı tezlik penen bulardı kóredi hám jumıslarınıñ jón-josaǵın soraydı. Tórt Abdulla qız ayttırıp kelgen jawshılar ekenligin aytadı. Qız tórtewin qonaqqa shaqıradı. Úsh künge shekem jaqsılap kútedi, tórtinshi kúni qız jigitterdiñ aldına: birinshiden, júyrigimnen júyrigi ozǵan; ekinshiden, qırq arba sheñgelge ot bergenimde kúymegen; úshinshiden, palwanımdı palwanı jıqqan; tórtinshiden, mañlayına qılıshım ótpegen adamǵa turmısqa shıgaman degen shártti qoyadı.

Tórt Abdulla oylanbastan táwekel etedi, qızdıñ júyrigi menen Abdulla júyrik qaslarına Ámin alıp, jolǵa ketedi, on kúnlık jerden juwırısıwı shárt eken. Abdullanıñ Abdulla júyrigi qızdıñ júyriginen bes kún burın keledi.

Qız: «Seniñ júyrigiñ joldan qashtı», — dep daw etedi. Aqırı, Áminniñ keliwine qaraydı. Ámin: «Haw, mınaw bizler qaytqanda uyqılap qalıp edi, bul qalay bizlerden burın keldi» — dep hayran qaladı. Qızǵa joldan qashpaǵanlıǵın aytadı. Abdulla sóytip qızdıñ bir shártin orınlaydı.

Qızdıñ palwanına Abdulla dáw tayar boladı. Abdulla dáw qızdıñ palwanın qol ushına kóterip, eriktiñ shańǵalaǵın ılaq-

tirganday, qalay bolsa solay ilaqtirip jiberedi. Qızdın palwanınıń súyeklerine shekem ezilip ketedi. Sóytip, Abdulla qızdın eki shártin orınladı.

Qızdın úshinshi shártine Abdulla suwxor tayar boladı. Abdulla suwxordı qırq arba sheńgeldin ústine otırǵızıp, sheńgelge ot beredi. Awzına suw toltırıp alıp otqa túsken Abdulla janbay aman qaladı. Sóytip, Abdulla qızdın úshinshi shártin orınladı.

Qızdın tórtinshi shártine Abdullanın ózi tayar boladı. Abdulla mańlayına hayalınıń bergen shashın bir súykep, qılıshqa qarsı mańlayın jarqıratıp turadı. Qızdın adamı Abdullanın mańlayına qılısh penen uradı. Qılısh ótpeydi, qılısh tórt bólek boladı. Sóytip, Abdulla tórtinshi shártin de orınladı.

Ol waqıtta shártinen jeńilgen qızlar turmısqa shıǵıw ushın toy beredi eken. Qız tórt shárti boyınsha jeńilgeni ushın jeti kún toy beredi. At shaptırıp, altın qabaq attıradı. Segiz kún degende qız qırq tüyege toltırıp dúnyasın artadı. Qırq kánizegin keynine ertedi. Olar Abdullanın keynine erip, jolǵa rawana boladı. Abdullalar hárqaysı óziniń mákanına kelgende qala beredi. Abdulla qalǵan Abdullalardı toyǵa mirát etedi. Olar qolları tiymeytuǵınlıǵın ayıp, buringi ushırasqan jerlerinde qalıp qoya beredi.

Al, endi Abdulla bala qırq tüye júgi, qırq kánizegi menen bayaǵı patshanın qızın alıp, óz eline kelip jetedi. Eldin shetine kelgen waqıtta: «Patsha Abdulla degenniń hayalın alaman dep qırq kún boldı toy berip, at shaptırıp atır», — degen xabardı esitedi. Abdulla barماسam qáyter eken dep oylanıp turadı da, qoy barayın, barماسam námárttin isi bolar, meniń hayalım óz iqtıyarı menen patshaǵa tiygen be? Yamasa patsha erksiz alıp toy berip atırǵan ba, óz kózim menen kóreyin, deydi de, jüre beredi.

Toydın tamam bolıwına eki kún qalǵan waqıtta Abdulla patshanın dargayına kelip jetedi.

Patsha bulardı kórip, Abdullanın hayalı shashın julıwı menen, juwırıp kelip, Abdullanı qushaqılaydı. Patsha qátesin moynına alıp, Abdullaǵa bas ıyedi.

Xalıq patshanı taxtınan túsirip, ornına Abdullanı xan kóteredi, dúnya-mal Abdulla balaǵa beriledi. Sóytip, ol xanlıq dáwrın súredi, alıp kelgen qızına jay salıp beredi. Sol kúnnen

baslap buringi patshanı padashı etip, patshanın wázirlerin shopan etip, qoy baqqızadı. Óziniń súygen adamlarınan wázir belgileydi, kempir-garrısın da kóshirip aladı, sóytip Abdulla bala muradı-maqsetine jetedi.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
garri	keksha	шал	yaşuly, garry	старый
kempir	kampir	кемпір	kempir	старуха
jalǵız	yolǵız	жалғыз	ýalnýz	одинокий
dúnya-mal	mol-dunyo	мал-дүние	dünya-mal	богатство
shárt	shart	шарт	şert	условие
patsha	podshoh	патша	patyşa	шах
toy	to'y	той	toý	свадьба

Sorawlarǵa awızeki juwap berin:

1. Kempir menen garri Abdullanı ne ushın basqa jaqqa jiberdi?
2. Abdulla tandırdın ishine nege kirgen edi?
3. Qız qasındaǵı adamdı kórgende nelerdi oyladı?
4. Patsha Abdullanı qaysı lawazımǵa qoydı?
5. Patsha Abdullaǵa qanday jamanlıq oyladı?
6. Hayalı Abdullaǵa qanday násiyat aytadı hám ne berdi?
7. Jolda kórgen Abdullalardıń qanday qásiyetleri bar edi?

Tapsırmalı orınlañ:

1. Ertekti oqıp shıǵıñ. Mazmunın sóylep berin.
2. Qızdın shártlerin orınlawdaǵı hárbir Abdullanın ónerin túsindirin.
3. «Birewge etsen jamanlıq, bolmaydı keyni amanlıq» naqılın ertek penen baylanıstırın.

18-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerdi oqıp shıǵıñ. Qaysı sózler tilimizde jiyi qollanıladı, qaysı sózler júdá az qollanıladı, sebebin aytn.

Günde, kompyuter, moyıntırıq, shıǵır, licey, qozaq, shıǵırshıq, eksport, tas shıra, qadaq, onseri, batpan, palata, fotostudiya, kiymeshek, avtoservis, árebek.

Kündelikli turmista jiyl qollanıwdan shıgıp qalğan sözlerge **gónergen sözler** deymiz.

Gónergen sözler belgili bir dáwirde oğada jiyl qollanılp, soñ turmista paydalanıwdan shıgıp qaladı hám ol házir siyrek yaki qollanılmaytuğın sözlerge aylanadı. *Mısali: shógirme, kiymeshek, tas shıra, ógiz arba, bolis, márdikar* hám t.b.

Gónergen sözlerdi tariyxıy kórkem shığarmalarda yamasa xalıqtıñ turmıs mádeniyatın kórsetetuğın tariyxıy materiallarda ushıratamız.

19-shınıǵıw. Oqıñ. Gónergen sözlerdi atañ. Olar qanday mánide qollanılp turǵanlıǵın anıqlañ.

1. Aqsaqal at ústinen Jumagúldiñ bas orawına, etegi tirseǵın japqan qızıl bóz kóyleǵine, jelkesine túsken burımınıñ ushına qosılǵan uzın jemeligine hám onıñ ushına baylanıp, jawırınıñ basqan eki sarı gıltine, ayagındaǵı náhán sherim gewishine qarap:

— Yaqshı, úyiñe qayta ber, bir batpan júweri bergizip jibereyin, — dep atınıñ basın izine qaytardı. (T. Q.)

2. Jaman is bolǵan eken. Eger de qız tabılmasa, balañ qun tóleydi. Anaw-mınaw da qun emes, sháriyattı buzǵan qun. Baydıñ pátiya oqıǵan jesirin alıp qashqanın Xiywanıñ xanı esitse, balañdı dargá asadı. «Basqa húkim joq!» — dep biy aspandı tóbemizge tónkerdi. (K. S.)

20-shınıǵıw. Berilgen sözlerdi keltirip gáp qurap jazıñ. Gónergen sözlerdiñ astın sızıñ. Olardıñ ne ushın kem qollanıwın yamasa qollanılmaw sebeplerin túsindirñ.

Sözler: kiyiz, qorjın, sebet, tostaǵan, gúbi, suwqabaq, keli-kelsap, digirman, kósew, taǵa.

21-shınıǵıw. Oqıñ. Gónergen sözlerdi tawıp, olardıñ házirgi turmista kem qollanıw sebebin aytıñ. Bul atamadaǵı zatlardıñ qanday orınlarda saqlanatuǵınlıǵına diqqat awdarıñ.

QARAQALPAQ MILLIY KIIYIMLARI

Qaraqalpaqlardıñ kiyimleri ayrıqsha ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Qaraqalpaqlar kiyimlerde paxta gezlemesinen

tayarlaǵan. Olar ózleriniñ qoldan toqıǵan gezlemelerinen tısqarı ózbek hám tájikler tárepinen toqılǵan jáne Buxara hám Xiywadan alıp kelingен jipek hám yarım jipek gezlemelerden de keñ paydalanǵan.

Qaraqalpaqlardıñ úst kiyimleri uzın shapan hám shek-pennen ibarat boldı. Shapan paxta yamasa jipek gezlemeden tigilgen. Shapannıñ ishinen geyde beshpent (kamzol) kiygen. Shapan, shekpen, beshpenttiñ sırtınan naǵıs belbew-mádeli baylaǵan. Etik tigiwge kerekli teletin Xiywadan satıp alıǵan yamasa jergilikli orınlarda qoldan tayarlaǵan. Biraq etik kóbinese sherimnen tigilgen. Gárrılar qoy terisinen tigilgen mási, onıñ sırtınan gewish kiygen. Bas kiyim taqıya, shógirme hám qurash bolǵan. Kekse adamlar qara kúlreñ túsli shógirme kiygen, ruwxanıylar da qara kúlreñ túsli shógirme kiygen yamasa sálle oraytuǵın bolǵan. Bir shekpen satıp alıw ushın qımbat bazarı 20 batpan biyday yamasa 50 batpangá shamalaş júweri satıw kerek bolǵan.

(Qaraqalpaqlar tariyxınan)

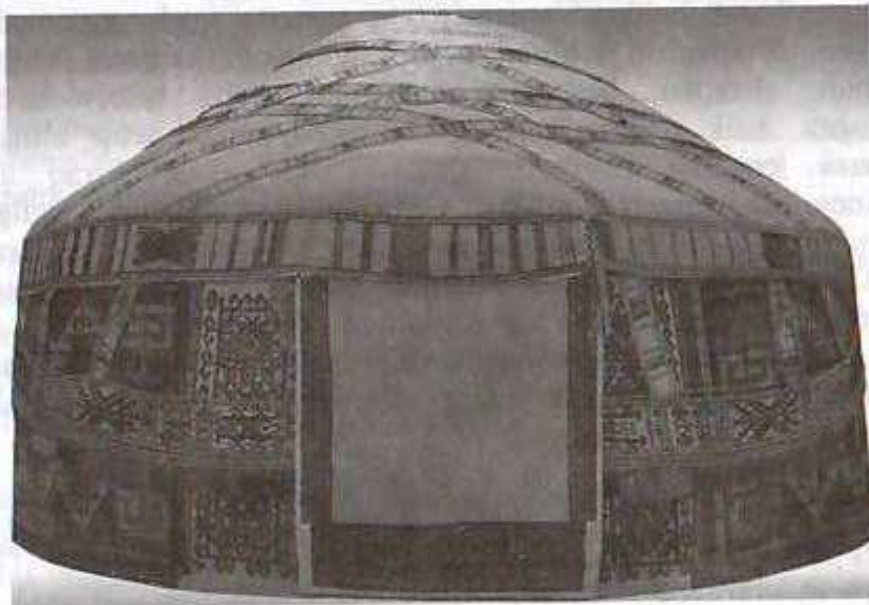
22-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriñ. Gónergen sözlerdi terip kóshirip jazıñ.

Qaraqalpaqlardıń tiykarǵı bólegi awıllarda jasap, awıl bir-neshe onlaǵan (ayırım awıllar 200) hám onnan da kóbirek úy-lerden quralǵan.

Qaraqalpaq qara úyi aǵashtıń ayırıqsha sortınan—úy tal yamasa toǵay taldan soǵılıp, kerege, uwiq, shańaraq jáne mańlaysha hám tabaldırıq penen birge ergenekten quralǵan. Úydiń negizi kerege bolıp, ol birneshe qanattan ibarat bolǵan. Úydiń kólemi qanatlardıń sanına baylanıslı 6—8 qanatlı hám 5 qanatlı bolǵan. Qanatlar dóńgeleklenip ornatılıp, bir-birine júnнен toqılǵan dizbe menen baylanıp bekkemlengen, úydiń tóbesindegi shańaraq penen keregelerdi tómengi jaǵı iyilinkirep kelgen uwiqlar tutastırılıp, úyge gúmbez forma beredi.

Shańaraq kiyiz túńlik penen bastırılǵan. Keregeniń sırtı shiyler menen oralǵan. Túńlik jatarda jabılıp, jaqtı túsiriw hám ot jaǵılǵan waqıtta tútin shıǵıwı ushın azanda ashılǵan. Úydiń awzına aǵashtan oyıp naǵıslap islengen eki tárepli ergenek qoyılǵan. Ergenektıń sırtına naǵıslap toqılǵan shiy esik jabılǵan. Qara úydi soǵıwshı ustanı «úyshi» dep ataǵan.

(Qaraqalpaqlar tariyxınan)

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
awıl	qishloq	ауыл	oba	село
dóńgelek	dóira	дөңгелек	tegelek	колесо
aǵash	yog'och	ағаш	agaç	дерево
usta	usta	ұста	ussa	мастер
naǵıs	naqsh	нағыс	nagyş	орнамент
qanat	qanot	қанат	ganat	крыля
tütün	tutun	түтін	tütün	дым
tóbe	tepalik	тобе	depe	высота
kiyiz	kigiz	киіз	keçe	палас
gúmbez	gumbaz	күмбез	gümmez	купола

23-shıńǵıw. Kóshirip jazıń. Musılmansha kún, ay, jıl atlarınıń atalıw ózgesheligin bilip alıń.

Qaraqalpaqsha kún atları

Kalendarlıq

1. Dúyshembi
2. Shiyshembi
3. Sárshembi
4. Piyshembi
5. Juma
6. Shembi
7. Ekshembi

Awızeki

1. Birinshi kún
2. Ekinshi kún
3. Úshinshi kún
4. Tórtinshi kún
5. Besinshi kún
6. Altınshi kún
7. Qala kúni

Qaraqalpaqsha ay atları

1. Dáliw — yanvar
2. Hút — fevral
3. Hamal — mart
4. Sáwir — aprel
5. Jawza — may
6. Saratan — iyun
7. Háset — iyul

Qaraqalpaqsha jıl atları

1. Tishqan jılı
2. Sıyır jılı
3. Baris jılı
4. Qoyan jılı
5. Ulıw jılı
6. Jılan jılı
7. Jılqı jılı

8. Sumbile — avgust	8. Qoy jili
9. Miyzan — sentyabr	9. Meshin jili
10. Aqırap — oktyabr	10. Tawıq jili
11. Qawis — noyabr	11. Iyt jili
12. Jeddi — dekabr	12. Qara kiyik jili

Tildegı jañadan payda bolğan sózler **neologizmler** dep ataladı.

Turmıstağı hár túrli jañalıqlarğa hám hár túrli jaña ásbaplarğa baylanıslı payda bolıp atırğan jaña sózler neologizmler bolıp esaplanadı. *Mısálı: internet, uyalı telefon, kompyuter, disk, videokonferenciya* hám t.b.

24-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Neologizm sózlerdi tawıp, mánilerin túsindirín.

Ilim hám texnika rawajlangan sayın paydalı qazılmalardan aqılǵa muwapıq paydalanıw jolların da tabıw zárúr bolmaqta. Kómirdi ünemlew ushın ıssılıq elektrostanciyalarınń ornına gidroelektrostanciyalar kóbeymekte.

Gidroelektrostanciya — bul dárya bóget penen tosılıp, trubina párikleriniń aylanıwınan elektr togi alınatuǵın orın.

Neftti ünemlew ushın benzindi az sarplaw kerek. Házirgi waqıtları benzindi az sarplaytuǵın avtomobiller kóbirek islep shıǵarımaqta. Elektr togi, yaǵnıy akkumulyator menen júretuǵın avtomobiller oylap tabılǵan. Keleshekte usınday avtomobiller kóbeyedi. Tábiyiy gaz qorı tez tawsılıp qalmawı ushın onnan ünemlep paydalanıwımız shárt. Metallardan paydalanıwdı ünemlew ushın isten shıqqan mashina hám basqa qurılmalardıń metall bólekleri jıynap alınadı. Olar metallurgiya kombinatlarında eritilip, jañadan túrli buyımlar, mashina bólekleri, mexanizmler jasaladı.

Keyingi waqıtlarda kópshilik buyımlar, mashina bólekleri, túrli mexanizmlerdi tayarlawda metall ornına plastmassalar paydalanbaqta. Plastmassalar bolsa túrli shıǵındılardan da alınbaqta.

(Ádepnama)

25-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Neologizm sózlerdi terip jazıń.

Awılıımızda jaña mektep ashıldı. Onda futbol, voleybol, tennis maydanshaları bar. Mektebimizde kompyuter xanaları, lingofon kabinetleri, ximiya, fizika laboratoriyaları, málimleme-resurs orayı, elektron kitapxana hám taǵı basqa da pán kabinetleri bar. Bul jerde oqıwshılardıń bilimi reyting tiykarında bahalanadı.

26-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gónergen sózler hám neologizmlerdiń astın sızip kórsetín. Olardıń ayırmashılıǵın túsindirín.

Zaǵara júweri unınan tayarlanadı. Júweri unǵa qaynaǵan suw quyıp qarıydı. Suwıtılıp qoyıladı. 30 gradus ıssılıqta biyday unınan salıp qaytadan qarıladı. Álbette, ashıtqı salıwdı esten shıǵarmaw kerek. Ashıǵannan keyin jabıladı. Zaǵaranıń zuwalası oqlawsız qol menen qalıń etip jayılıp, ortasına barmaq penen oyıp islenedi.

Zaǵaraǵa qaynatılǵan qawın, palawqabaq, asqabaq, geshir salıp jabıwǵa da boladı. Olar qamır menen qosılıp qarıladı. Zuwala islenip atırğan waqıtta quwırılǵan gúnjini üstine sewip jiberseńiz, zaǵara oǵada mazalı boladı. Zaǵara ushın bir kilogramm júweri unǵa eki stakan suw, 25 gramm ashıtqı, eki shay qasıq duz, urpa ushın bir stakan biyday unı qollanıladı.

(«E. Q.»)

MENIŇ BIRINSHI MUǴALLIMIM

MORFOLOGIYA. ATLIQ. SINONIM HÁM ANTONIM ATLIQLAR

27-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın aytıp berín. Birinshi muǵallımınız haqqında soraw-juwap túrinde pikir alısıń.

Ustaz! Ol hám memiz ushın ullı insan. Sebebi, mektepke dáslepki qádem qoyǵan kúnimiz bizdi quwanışlı túrde kútip alǵan tárbiyashı. Dáslepki sabaqtı álipbeni úyretiwden baslaǵan kúnlerin umıtpaymız. Sabaqlarǵa tayarlanıp «5» bahasını alǵanıımızda quwanısıp qaytamız. Ata-anamızǵa alǵan bahamızdı kórsetkenimizde, olar bilimniń biybaha gáziyne

ekenin násiyatlar edi. Muğallim bilim alıp, óner úyrenseñ gána haqıyqıy baxıtqa erisetuğının úyretip bardı.

Aradan qansha jıllar ótse de, insan heshqashan birinshi ustazın esten shıǵarmaydı. Bizler de waqıt ótip úlkeygen bolsaq ta ustazımız aytqan sózlerdi este saqlaymız. Ol aytqan danalıq sózleri hárqashan yadımızda turadı.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
álipbe	alifbo	әліпбе	elipbi	букварь
ustaz	ustaz	ұстаз	mugallym	учитель
quwanış	quvonch	қуаныш	guwanç	радость
gáziyne	xazına	қазына	hazyna	кладь
insan	inson	адам	ynsan	человек
bilim	bilim	білім	bilim	знание
biybaha	bebaho	баға	bibaha	без ценно
		жетпес		
násiyat	nasihat	насихат	nesihat	совет

28-shınıǵıw. Tekstti oqıp, shayıranıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında bilip alıń.

GÜLNARA NURLEPESOVA

Gülnara Nurlepsova 1962-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan. Orta mektepti tabıshı tamamlap, Tashkent Mámleketlik universitetiniń (házirgi Ózbekstan Milliy universiteti) jurnalistika fakultetinde tálim alǵan. Ol respublikalıq baspasóz tarawında, dáslep «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasında juwaplı xatker, bas redaktordıń orınbasarı, «Jetkinshek» gazetasınıń bas redaktori lawazımında jemisli xızmet etti. Usı dáwir ishinde ol óziniń «Qaylardsız, gúmis bulaqlar» (1992), «Hashı nashar demeń bizdi, aǵalar» (1994) qosıqlar toplamın oqıwshılar qáwimine inam etti.

1994-jılı Qaraqalpaqstan Jaslar Awqamı sıylıǵınıń laureatı boldı.

Tapsırma. G.Nurlepsovanıń «Bir hárıp úyretkenge qırq jıl sálem dep» qosıǵın kórkemlep oqıń. Qosıqtıń mazmunın aytıp berıń.

BIR HÁRIP ÚYRETKENGE QÍRQ JÍL SÁLEM DEP...

Xalıqqa nannan soń ázizi — mektep,
Sol jerden baslanar arızıǵa jetpek.
Muğallim xalqınıń kewilindegi,
Maqseti — xalıq ushın xızmetler etpek.

Muğallimsız shayır qayda, sen qayda,
Ayılajaq sózimizde mán qayda.
Bilim berip ósirmese balamı,
Keleshek dep jasaytuǵın jan qayda.

Hámmelerden alıq, aqıl ózleri,
Muğallim shayırdıń shiyrin gázzeli.
Mektep, ustaz óz bahasın alsın dep,
Perzentinińdiń túsken názeri.

Mektepke bas dıqqat qaralıp atır,
Oqıwǵa imkaniyat jaralıp atır.

Muğallim xalqının kóksin Kún súyip,
Hárbir isi ullı sanalıp atır.

Jaña ásirimizdiñ jañalıǵı bul,
Elin súygen xalıqtıñ danalıǵı bul.
Muğallimniñ qúdiretin túsingen,
El basshılarınıñ atalıǵı bul.

Juldız ashıq búgin jamalıñızǵa,
Jerler jumsaq tiyer tabanıñızǵa.
Shın júrekteñ úlken algıs aytamız,
Sizdi ulıǵlağan zamanımızǵa.

Tapırma:

1. G. Nurlepsovanıñ ómiri hám dóretiwshiligi haqqında bilip alıñ.
2. Qosıqtan 3 kuplet yadlañ.
3. Birinshi muğallimniñiz haqqında kishi gúrriñ jazıñ.

29-shınıǵıw. Teksttegi qara hárip penen jazılǵan sózlerdiñ sinonimlik sınarların tabıñ. Olar menen gáp dúziñ, salıstırıñ.

1. **Qıyalǵa** shúmip otırǵanda, ol birden selk ete qaldı.
2. Jazdaǵı **kórkın** ayt. 3. **Boyı** jasıl aq terektey sallanısqan qamıs. 4. Dáryanıñ **betinde** qayıqlar qurday qatnaǵan. (K. S.)
5. Xalıqtıñ **ıǵbal-mártebesin** qosıq etip turǵanday tap. (T. Q.)

6. Múriwbetlik elge qanday jarasıq,
Awılına qonaq barsa talasıp.
Úylerine úsh kún qonaq kelmese,
Jigitleri turar jolǵa qarasıp. (T. J.)

Mánileri bir-birine jaqın bolǵan atlıqlar **sinonim atlıqlar** delinedi.

Sinonim atlıqlardıñ sırtqı kórinisi, seslik dúzilisi hár túrli boladı. *Mısalı: miyman — qonaq, orın-jay — mákan, qurǵaqlıq — shólistanlıq.*

30-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Tómenдеgi misallardan sinonim atlıqlardı tawıp, astın sızıñ. Mánilerin túsindirıñ.

1. Bıyıl gúzde diyqanlar mol hasıl jıynadı. 2. Eginimniñ sonsha pitkeni, bir talay ónim aldım. (*«Ámiwdárya»*) 3. Tamaq berseñ ózinen ketedi-á! (*Q.x.e.*) 4. Bizler kelsek awqat tayar eken. 5. Bir ǵarrınıñ eki balası bar edi. (*Q.x.e.*) 6. Perzent — ómir gúli. (*Atalar sózi*).

7. Ǵosh jigitke namıs kerek, ar kerek,
Qálem qas, qıpsha bel sáwer yar kerek.

8. Iyt uǵırlıq qılmas, bejersañ bastan,
Kúnde bir toydırsaq qarındı astan. (Á)

9. Esigiñdi jel ashıp, jel jappaydı,
Elpip esken jazdıñ salqın samalı.

10. Kózim jaslı men ketermen sharam joq,
Bir ózimnen basqa pushtuw panam joq. (Á.)

11. Ilajım joq, yargá bara bilmedim. (*«Ǵarip ashıq»*)

31-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiñ mániles sózlerin tawıp, juplastırıp kóshirip jazıñ.

Sózler: diydar, adam, shıray, sabır, muğallim, sezim, jol, barlıq, dos, shıdamlılıq, paraxatshılıq, kún, payda, zúraátlilik, mártlik, shadlıq, ómir, batır.

Úlgi: maqset-niyet, ...

32-shınıǵıw. Berilgen sinonimlerge gáp dúziñ. Olardıñ qaysısını ekinshisi menen almastırıwǵa boladı yamasa bolmaydı? Sebebin kórsetiñ.

1. Jüz, jamal, diydar, túr.
2. Shıdam, tózim, taqat, sabır.
3. Mañlay, peshana.
4. Samal, jel.
5. Orın, mákan.
6. Ósimlik, giya.

33-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń mánilerine diqqat awdarıń.

Quwanış — qayǵı, dos — dushpan, bay — jarlı, ash — toq, paraxatshılıq — urıs, toqshılıq — asharshılıq, barshılıq — joqshılıq, jariq — qarańǵı, jamanlıq — jaqsılıq, kún — tún, qıs — jaz.

Jazılıwı hár qıylı, mánileri óz ara qarama-qarsı bolǵan atlıqlarǵa **antonim atlıqlar** delinedi.

Antonim atlıqlar adamlar arasındaqı qatnasıq, turmıs talaplarına baylanışlı qollanıladı. *Mısaltı: dos — dushpan, jaqsılıq — jamanlıq* usaqan sózler adamǵa, onıń kúndelikli turmısına qatnaslı uǵımlardı bildiredi.

34-shınıǵıw. Gápılerdi kóshirip jazıń. Antonim sózlerdiń astın sızıp, olardıń qarama-qarsı mánilerin aytıp berıń.

1. Dos basına qaraydı, dushpan ayaǵına qaraydı. (*Naqıl*)
2. Hárkimniń ishki nurınıń úsh atı bar: miynetkeshlik, jaqsılıq, kishiıeyillik. Hárkimniń ishki kóleńkesiniń de úsh atı bar: is jaqpaslıq, qızǵanshaqlıq, menmenlik. (*T. Q.*)

3. Jorǵa bar jerde, jortaq bar,
Qosshı bar jerde, basshı bar,
Ólim bar jerde, jılaw bar,
Jan bar jerde, qaza bar,
Quwanış bar jerde uwayım
Egiz tuwǵan uwayım.

(*T. J.*)

35-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń qarsılasqan mánili sózlerin tawıp, juplastırıp kóshirip jazıń.

Sózler: bay, dos, shıdamlılıq, paraxatshılıq, kún, payda, zúraátlılık, mártlik, shadlıq, jetiskenlik, batır.

Úlgi: aqıllılıq — aqmaqlıq ...

36-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıń. Sinonim hám antonim atlıqları bar gápılerdi terip kóshirip jazıń.

Ómirimiz dawamında biz júdá kóp insanlardan jaqsılıq kóremiz. Ata-anamız, jaqınlarımız, ustazlarımız bizge tek

jaqsılıqtı tileydi. Adam ózine qılınǵan jaqsılıqlarǵa, álbette, jaqsılıq penen juwap qaytarıwı kerek. Biraq jamanlıq qılınǵanlarǵa qanday juwap qaytarıw kerek? Jamanlıqqa jaqsılıq penen juwap beriw hámmeniń de qolınan kele bermeydi. Eger sizge kimdur jamanlıq qılsa, qanshama qıyın bolsa da, oǵan álbette, jaqsılıq penen juwap qaytarıń. Sonda ol qılınǵan isinen pushayman boladı, uyalǵanınan ekinshi mártebe jamanlıqqa qol urmaydı. «Temur tuzukleri»nde mınaday sózler bar: «Meni kóre almay, óltiriwge háreket etken adamlarǵa sonday dárejede sawǵa-inamlar berip, múriwbet járdem kórsettım, bul jaqsılıqlardı kórip, olar qısınıspaqǵa tústi». Bunnan, babamız Amir Temur ózine dushpanlıq qılınǵan adamlarǵa da jaqsılıq qılıp, olardı tuwrı jolǵa baslaǵanlıqları kórinip turıptı. Danışpanlardıń tómendegi sózlerin hámıyshe yadta tutıwımız kerek:

Dünyada tabayın deseń amanlıq,
Birewge hesh qashan qılma jamanlıq!

(«Ádepnama»)

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
ómir	umr	өмір	ömür	жизнь
jaqsılıq	yaxshilik	жақсылық	ýagşylyk	доброта
jamanlıq	yomonlik	жамандық	ýamanlyk	позитив
dushpan	dushman	дұшпан	duşman	враг
babamız	bobomiz	бабамыз	babamyz	наш дед
járdem	yordam	жәрдем	kömek	помощь

INSANIÝLIQ PAZIÝLETLER

KÓP MÁNILI ATLIQLAR

37-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep dawıslap oqıń hám yadlap alıń. Nhayırdıń jaqsılıq haqqında aytqan qosıǵınıń mazmunın sóylep berıń.

KÓKTE QUYASH QALSÍN, JERDE JAQSÍLÍQ

Juwılıp gúptikey, kónildiñ dağı,
Tatlı sezim shámenleri oyansın.
Árman kestesiniñ jipek sabagı,
Jaqsılıq boyawı menen boyalsın.

Dushpanıñ dás kelip seni jeñse de,
Úmit búrtikleri ólip ketpesin.
Kóktegi juldızlar hátte semse de,
Kónil juldızları semip ketpesin.

Jaqsı tuqımlardı saqlar bağmanlar,
Aytayın men buni utırında:
Joytpay saqlañızlar jaqsı adamlar,
Jaqsılıqtıñ barlıq tuqımın da.

Hayran bolğan waqta aqıl-huwshların,
Túrli bále-qadalar qaplağanda,
Jaqsılıqtı saqlap qalıñ, doslarım,
Qısta qolamtada qoz saqlağanday.

Dostım, xalıq ushın eger qabarsañ,
Túrli bálelerden seni qorgayın.
Zeriniñ bolmasa da sen jarqıarsañ,
Kóniliñde jaqsılıq bolsın hárdayım.

Ómirdegi meniñ maqset-muradım:
Quwıp shıǵıw qayda bolsa pás qılıq.
Dúnyada ne qalsın dese, juwabım:
Kókte quyash qalsın, jerde jaqsılıq.

(T. M.)

Tapsırma. Berilgen ertekti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep berin.
Jaqsılıq hám jamanlıq haqqında soraw-juwap túrinde pikir almasın.

JAQSÍLÍQQA JAQSÍLÍQ (Qaraqalpaq xalıq ertegi)

Ótken zamanda zulımlıq penen dañqı shıqqan bir patsha-
nın elinde Barzıw degen ataqlı mergen bolıptı. Usı mergendi
xan óz sarayına xızmet etiwge birneshe mártebe shaqırıptı.
Talabı orınlanbağannan keyin xan Barzıwdı quwdalay bas-
laptı. Qısqa shıdamagan mergen bir tünde bala-shağası me-
nen dus kelgen jaǵına qaray kóship ketipti. Kóp júristen keyin
Barzıw bir bayterektiñ janına kelip, dem alıw ushın júklerin
túsiripti. Barzıw bala-shağasını awqatlandırıw maqsetinde ańǵa
shıǵıp ketipti. Oq jayınıñ tek eki oǵı bar eken. Kesh bolıp
qas qarayǵa shekem onıñ aldınan bir de ań shıqpaptı.
Bir terekke jaqınlağanda, shúykildegen qustıñ palapanlarınıñ
dawısın esitip, juwırıp barsa, terektiñ basında uyaǵa jaqınlap
qalǵan jılandı kóripti. Uyada kepterdiñ úsh palapanı menen
anası shırıldap turǵan eken. Kóp irkilip turmay bir oǵı menen
jılandı atıp túsirip kepterdiñ palapanların ólimnen qutqarıp, óz
jolına túsip.

Jolda Barzıwdı bir dáu uslap alıp, onı óltirmekshi bolıp
oǵan shárt qoyıptı. — Jaqsı, adamzat! Anaw biyik minarınıñ
basında turǵan qońırawǵa bir atqanda tiygizseñ óltirmeymen.
Eger tiygize almasañ óletuǵınıñdı umıtpa! — depti. Barzıw
ılaqsızdan kónipti. Oq jaydı qolına alıp, gózlep turıp atıp ji-
beripti. Kóp waqıtqa shekem ses shıqpaptı. Bir waqıtta qońı-
rawǵa bir nárseniñ tiygen sestisi esitilip. Dáu jigittiñ mergen-
ligine tańlanıp, onı ólimnen qutqarıp, jónine ketipti.

Barzıw hayran bolıp, qorgandı jaǵalap ketip baratırsa, bası
mılja-mılja bolıp, qanǵa boyalıp jatqan kepterdi kóripti. Sonda
jana kóp waqıtqa shekem qońırawdıñ sestisiniñ esitilmey turǵan
sebebin túsinipti. Oq negizinde qońırawǵa tiymegen eken. Buni
körgeñ kepter, jaqsılıqqa jaqsılıq etiw maqsetinde qońırawǵa ózi
bası menen urǵan eken. «Jaqsılıqtı bilmeytuǵın jan bolmaydı»
degen danalıq sóz usınnan qalıptı.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
mergen	mergan	merpen	mergen	стрелок

palapan	palapon	баланан	guşuň çagasy	птишка
kepter	kabutar	кептер	kepderi	голубь
qoňıraw	qo'ng'ıroq	қоңырау	jaň	звонок
ses	tovush	дыбыс	owaz	звук
oq	o'q	оқ	ok	патрон
terek	terak	терек	agaç	дерево
uya	uya	уя	hõwürtge	гнездо
ilajsız	ilojsız	ілажсыз	çykytsyz	пришлось

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jaqsı pazyletlerge neler kiredi?
2. Barzıw ne ushın kóship ketedi?
3. Mergen ańga shıǵıp neni qutqaradı?
4. Barzıw dáwden qalay qutuladı?
5. Ózlerińiz jaqsılıq haqqında naqıllardı keltiriń.

38-shınıǵıw. Adamgershilik sezimleri tiykarında kishi tekst dúziń. Tekstti kórkemlep oqıp beriń.

39-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Onda qara háripler menen jazılǵan sózlerdiń mánilik ayırmashılıǵın anıqlań.

1. Azıraq **bawırım** awırıp, jumısqa bara almadım. Jiger bentim, **bawırım**, qayda júrsen de, aman bol! 2. Qaladan shıraylı dasturqan satıp aldım. Házir hámmeniń de **dasturqan** mol, tamaǵı toq. 3. **Kóz** — adamnıń shamshıraǵı. **Kóz** kózge tússe, barlıǵı da umıt bolıp ketedi. 4. **Nawayınıń** merekes saltanatlı jaǵdayda ótti. **Nawayıdan** sawat ashtım, Fizuliyden dúrler shashtım. (*Berdaq*) 5. Ana balasın saǵınan eken, kóriwden **qushaǵın** asha juwırdı. Jer **qushaǵı** misli jupa ańqıydı. (*G. S.*)

Eki yamasa onnan kóp mánilerdi bildirip keletuǵın atlıq sózler bar. Atlıq sózlerdiń kóp mániligi eń dáslepki negizgi mániniń tiykarında payda boladı. *Máselen, ayaq* sóziniń eń negizgi mánisi adamnıń tómengi dene múshesin bildiredi. *Misali: bas, kóz, qulaq, ayaq* atlıq sózleri kóp mánili bolıp qollanıladı.

Atlıq sózlerdiń kóp mánililigi gáp ishinde málím boladı. Olardıń mánisi sóz dizbegi yamasa gáptiń ishinde kelgende belgili boladı.

40-shınıǵıw. Berilgen gápplerdi oqıń. Olardaǵı qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánisine (bir mánili me, yamasa kóp mánili me) diqqat awdarıń.

1. Bul isti qaytadan Bektursınnıń **qolına** tapsırǵan edi. (*A. B.*) 2. Ayshagúl eki **qolı** menen betin japtı. (*A. B.*) 3. Miynettiń **kózin** tapqan baxıttıń ózin tabadı. (*Naqıl*) 4. Ústindegi shatırash kóylektiń **etegi** jırtılǵan etigine oralıp júrgizbeydi. 5. Taw **etegi** qısnaq iyretilgen jol. (*S. S.*) 6. Atızda ǵarrınıń **tóbesi** kórinıwden aqlıqları oǵan juwırıstı. (*«A»*) 7. Biyik tawlardıń **tóbesi** appaq bolıp kórinedi. 8. Jas maraldıń **kózindey** móldir qara **kózin** dógerigine tónkerip taslap qaraydı.

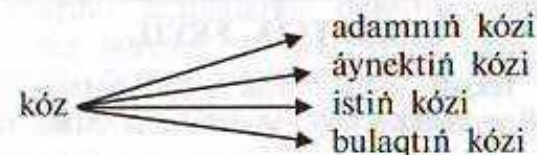
41-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kóp mánili atlıq sózlerdiń astın sızın, olardıń qaysısı dáslepki (tiykarǵı) mánide, qaysısı awıspalı mánide ekenin aytıń.

1. Nábáhár túrli hasıl jipek lipasqa dónedi. 2. Jugırılmaq shımshıqlar aǵashlardıń baslarına toplanıwda. 3. Tek menin ańlap qalǵanıń sol boldı, onıń basında qazanday qara shógirme bar. 4. Ol áynektiń perdesin jawdı. 5. Artımızǵa qarǵansha bolǵan joq, qara quptannıń perdesin jamılǵan bir atlı shawıp kele berdi. (*Q. D.*) 6. Qanlıqlısh beti surlanıp kiyatır. 7. Jer betine únilip qaraydı, biliner iz joq. (*Sh. S.*) 8. Ol awzı tınbastan sóylep otır. 9. Jaydıń awzı kúnshıǵısqa qaraǵan edi.

42-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi úlgige qarap, kóp mánili sóz etip jazıń hám dórendi mánili sózlerdiń qanday máni bildirip turǵanın aytıń.

Sózler: bas, qol, júz, ana, qara, qanat.

Úlgi:

tumsiq

- qustin tumsiqi
- buzawdin tumsiqi
- tawdin tumsiqi
- adamnin tumsiqi

43-shuniqiw. Oqin. Kóp mánili sózlerdi tabin, dápterlerinizge kóshirip jazin. Olardin qanday mánide qollanilganin aniqлаñ.

1. Keñ kólemli paxta kartalığı. Ashılğan aq altın qanasına sıymay, shıgıp keteyin dep tur. Uzaqtan qarasañ, appaq shağaladay bolıp kórinedi. Bıylğı miynet mol zúráát jetistirgen. Tek óz waqtında suwıqqa qaldırmay jıynap alıw kerek.

Paxta teriw mashinası ústinde mexanizator qız otır. Ol gá atızdın argı shetine, gá bergi shetine barıp qaytadı. Hár bargan sayın paxtanı toltırıp tógip ketedi. Bolar paxta emes. Onın ústine terimshilerdin qolları menen tergen paxtası. Barlığı da atız basındağı paxta qırmanına kelip atır. Birewler fartuklerin toltırıwdan ólshetip kelip atır. Ekinshi birewleri qapshıqlarğa, qaplarğa toltırıp kiyatır. Úshinshileri eki qolap shırpıldap terip júr.

Paxta qırmanı paxtağa tawday bolıp úyildi. Úyilgen paxta qanarlarga salındı. Olar mashinalarğa júklenip paxta punktine jóneltiledi.

2. Er jigít basına múshkil is tústi,
Júrek-bağrım ğamnın otına túshti,
Elatın ústinnen serpilip kóshti,
Xosh aman bol, bizden qaldın, Bozataw.

Ziywarın xoshlasar qádrini bilip,
Kózini jaslatar, bağrını tilip,
Aman bolsa, hal sorasar bir kelip,
Xosh aman bol, bizden qaldın, Bozataw.

(A.)

TIL BAYLÍGÍ — EL BAYLÍGÍ

KELBETLIK FEYIL

44-shuniqiw. Tekstti oqin. Tildin jámiyetge xızmeti hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıñ «Mámleketlik tili» haqqında bilip alın.

Mámleketlik til degende sol mámleket aymağında tiykarǵı sóylesiw quralı bolğan til túsiniledi. Barlıq mámleketlik hújjetler mámleketlik tilde jazıladı, jıynalıslar, konferenciylar sol tilde alıp barıladı.

Hár bir mámleket óz mámleketlik tiliniñ tazalıǵın saqlap, bayıp barıwın támiyinleydi. Mámleketlik tildi úyreniw hám oqıtıw ushın húkimet zárúr jaǵdaylardı jaratıp beredi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıñ «Mámleketlik til haqqında» Nızamı 1989-jıl 1-dekabrde qabıl etilgen. Sol sebepli hár jılı 1-dekabr til bayramı sıpatında bayramlanadı. Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasınıñ 4-statyası hám Mámleketlik til haqqında Nızamnıñ 1-statyasında: Qaraqalpaq tili hám ózbek tili Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik tili bolıp tabıladı. Qaraqalpaqstan Respublikası óz aymağında tilge baylanışlı barlıq máselelerdi sheshiw huqıqına iye, — dep kórsetilgen. Bul jaǵday til erkinligin, tillerdiñ aldağı waqıtları óz ara qarım-qatnas tiykarında keñ rawajlanıwın hám bayıwın támiyinleydi.

Qárezsizlik jıllarında ana tilimiz hár tárepleme bayıdı, rawajlandı. Ayırım awıl, máhálle, kóshe, mákemelerdin atamaları qaraqalpaqsha atamalarğa ózgeritilip júritile basladı. Insannın ana tiline húrmeti usı tildi durıs hám anıq sóylewi, shıraylı hám sawatlı jazıwında kórinedi.

Ana tilin tereñ bilgen adam Watanınıñ tariyxın da jaqsı biledi. Tilge itibarlı bolıw, onıñ tazalıǵın saqlaw hám jılı sózli

bolıw insannıń zıynetı bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, sheń tillerin jaqsı bilıw búgingi kún ushın júdá zárúr. Áyyemgi kitap «Avesto»da sonday qatarlar bar: «Men óz Watanın qorǵay alatuǵın hám kóp tillerdi iyelegen perzentlerdi qádirleymen». Ata-babalarımız «Til bilgen — el biledi», dep biykarǵa aytpaǵan hám kóp til bilgen insandardı qádirlegen.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
hújjet	hujjat	күжат	resminama	документ
jiynalis	majlis	жиналыс	ýygnak	собрание
ana til	ona tili	ана тілі	ene dili	родной язык
tariyx	tarix	тарих	taryh	история
qorǵaw	himoya	қорғау	goramak	защитить
atama	atama	атау	termin	название
sóylew	so'zlash	сөйлеу	gürlemek	говорить
jaziw	yozuv	жазу	ýazmak	писать
insan	inson	адам	ynsan	человек
itibar	e'tibor	назар	üns	внимание

Tapsırma. Ámet Shamuratovtıń «Til» qosıǵın kórkem tásirli etip oqıń. Tildıń tazalıǵı haqqında soraw-juwap túrinde pikir almasıń.

TIL

Áy doslar, aytınshı hámmede til bar,
Til degen bilgenge ómirlik mádar.
Sóylep turǵan kewlindegi barındı,
Sulıwdıń sulıwı artıqmash dilbar.

Adamnıń bir kórki pal shiyrin tili,
Mısalı sayraǵan baǵdın búlbúli.
Janına jan berip zeynındi ashar,
Báhárde ashılǵan shámenler gúli.

Jigit dúr shashadı tilinde bolsa,
Arıslan kúshleri belinde bolsa.

Zeyini, intası qısqası talant,
Saz benen sáwbeti tilinde bolsa.

«Hasıl tasta, aqıl jasta» degen bar,
Aqıl kerek ozal bastan oylanar.
Altın, gáwhar, marjan dúrdin bári de,
Bilseniz, doslarım, tilińde bolar.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Til jámiyette qanday xızmet atqaradı?
2. Til haqqında «Avesto»da qanday pikir ayılǵan?
3. Qaraqalpaq tili haqqındaǵı Nızam qashan qabıl etildi?
4. Tilge baylanışlı naqıl-maqallar keltiriń.
5. A. Shamuratovtıń «Til» qosıǵın yadlań.

Zattıń belgisin is-háreket arqalı bildiretuǵın feyilge **kelbetlik feyil** delinedi. Kelbetlik feyiller *ne qılǵan?*, *qanday?* degen sorawlarǵa juwap beredi.

Kelbetlik feyil is-háreket mánisinde kelgende, dáreje, máhál, bet, san qosımtaları menen ózgeredi. Kelbetlikler sıyaqlı atlıq sózlerdiń aldında kelip, onı is-háreket arqalı sıpatlaydı. Gápte anıqlawısh xızmetin atqaradı: *súrilgen jer*, *qaynamaǵan suw*, *egilgen júweri*, *orınlanǵan tapsırma* hám taǵı basqalar.

45-shımǵıw. Kelbetlik feyillerdiń jasalıwına itibar beriń.

bar-ǵan	bar-ar
kel-gen	kel-er
qayt-qan	qayt-ar
jet-ken	jet-er
kele-tuǵın	kel-er
jaza-tuǵın	jaz-ar

46-shımǵıw. Qosıqtı oqıń. Kelbetlik feyil sózlerdi aytıń.

Ashılǵan gül gumshalanǵan,
Ishinde búlbúl sayraǵan,
Kúnlerdiń nırı jaynaǵan,
Jaqtı dúnya maǵan kerek.

Bellerin bekkem baylagan,
At shawip jawdan qorgagan,
Xalqning gamin oylagan,
Qayir etken magan kerek.

(Berdaq)

Kelbetlik feyiller **-gan, -gen, -qan, -ken, -ar, -er, -r, (-mas, -mes, -bas, -bes, -pas), -atugin, -etugin, ytuugin** qosimtalari arqali jasaladi. *Misali:* oqi-gan, bil-gen, ayt-ar, kel-er, otker-mes, ayt-pas, bol-atugin sabaq, islen-etugin jumis, alina-tugin onim.

47-shinigiw. Tomendegi kelbetlik feyildin jasaliwina ilibar berin. Korsetilgen ulgige salip ozleriniz 10 misal keltirin. Keltirgen misalinizga gap qurap jazin.

ayt-qan	ayt-ar
bar-gan	bar-ar
isle-gen	isley-tugin
soyle-gen	soyle-r
jet-ken	jete-tugin
bil-gen	bile-tugin

48-shinigiw. Qosiqti korkemlep oqin. Kelbetlik feyillerdi tabin.

BIYGAREZ BOSTAN

Mudami tutqani tinishliq joli,
Xalqi shin miymandos, koksinde qoli,
Qay jerge barsan da dasturqan toli,
Jasa, Ozbekistan — biygarez bostan!

Har kuni tanlar appaq bop atar,
Besiklerde biygam bobekler jatar,
Zawlim jaylar künde boy tiklep qatar,
Jasa, Ozbekistan — biygarez bostan!

Bunda xalqlar barha dosliqta jasar,
Kewiller quwanishtan darya bop tasar,

Paxta qirmanlari tawlardan asar,
Jasa, Ozbekistan — biygarez bostan!

Bul ulke taangi ashig aspan,
Xalqining azelden ortaq dastani,
Gullenbekte Qaraqalpaqstani,
Jasa, Ozbekistan — biygarez bostan!

(A. Sultanov)

Tapsirma:

1. Qosiqning 2 kupletin yadlan.
2. Ozbekistanning garezsizlikke erisiwi haqqinda aytip berin.
3. Garezsizlik jillarindagi ozgerisler haqqinda soraw-juwap turinde pikir almasin.

49-shinigiw. Qosiqti korkem, tasirli etip oqin. Kelbetlik feyillerdi tawip, jasaliw jolin korsetin.

Suw boyinda shayqatilgan janim qara tal,
Magan — balzam sen timiqta shaqirgan samali». Anam sağan baylap meniñ atkonshegimdi,
Terbetkende ırgalgansañ hayyiwelep sen de.
Suw boyinda qaldı soytip tentek balalıq,
Men erjettim, sennen shıqqan narttay buralıp.
Sonda seniñ qaraqalpaqsha aytqan qosıgın,
Qiyalımda olar magan turar qosıp un.
Gulene ber, tallı jagıs, paxtalı dalam,
Men — seniñ bir nart shıbıgın, men — seniñ balañ!

(I. Y.)

50-shinigiw. Koshirip jazin. Kelbetlik feyillerdi tabin. Olardin qaysi mahaldi bildirip turganin aytip berin.

1. Tortkul baginin ortasidan qara uy tigilgen. 2. Atirapın qorshap turgan saqshilar ishke adam jibermeydi. 3. Bazar kuni bolganlıqtan Baljan biy Shoraxan bazarına atlı jetip keldi. (H. S.). 4. Eshmuratlardıñ dükanı azıq-awqat onimleri menen sawda isleytuğın eñ ulken dükanlardıñ biri edi. 5. Gulnarani korgennen son olar uylarına barıp, shay-pay iship keletuğınligın aytip, ketip qaldı. (A. A.).

Kelbetlik feyiller ataw sepliginde atlıq sózdi anıqlap kelgende anıqlawısh xızmetin atqaradı. *Mısál: Orınlangan* isti kózden ótkerdi. *Suwǵarılǵan* jerler tapqa kelgen.

51-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdiń ishinen kelbetlik feyillerdi tawıp, qaysı gáp aǵzası bolıp kelgenin anıqlań.

1. Seyisxanaǵa kirgennen keyin dárwazaǵa kire beriste juwań aǵashlardı kese tartıp qoyǵan eken. (*H.S.*) 2. Usılay san qayǵıǵa sarsılıp júrgen Saliymanıń birden alaǵadası basıla qaldı. (*K.S.*) 3. Gewgim túsip kiyatırǵanda, olar Ámiwdáryanıń boyına qonıs basqan kishkene awıldıń ústinen shıqtı. 4. Dármenbay joldasınıń eskertkenin de tınlamayjaq bolǵan menen, tastı qozǵaltıw qıyın boldı. (*T.Q.*)

QARAQALPAQSTANNIŇ DÁRILIK ÓSIMLIKLERI

HAL FEYIL

52-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen tekstten kelbetlik feyilleri bar gáplerden bir bólek, hal feyili bar gáplerden bir bólek terip kóshirip jazıń.

QARAQALPAQSTANNIŇ JENSHENI

Qaraqalpaq xalqı ushın maqtanış, qaraqalpaq xalqı ushın jumbaq bolıp kiyatırǵan boyan tamır haqqında esitkende qulaǵı erben etpeytuǵın qaraqalpaq bolmasa kerek. Dúnyada az taralǵan bul ósimlik tamırınıń rawajlangan ellerde qımbat bahalanatuǵının ǵana bilemiz. Enciklopediyalıq sózlikte boyan (solodka, lakrica) ósimliginiń Jer sharında tek 15 túri Evraziya hám Amerika subtropiklerinde, Arqa Afrika hám Avstraliyanıń sheklengen aymaqlarında ǵana ósetuǵınlıǵı haqqında maǵlıwmat bar.

Keń dúnyanıń basqa jerlerinde álpeshlegende óspeytuǵın boyan qaraqalpaqlarǵa taǵdırdıń bergen sawǵası.

Boyan tamır sırların hárkim ózinshe úyrenip atır. Onıń áhmiyeti tuwralı Medicina ilimleriniń kandidatu Nawrız Eshniyazov úyrenbekte.

«Dáslep ózimde sınap kórmekshimen. Qanday tásirleri bolıwı múmkin. Olardı anıq bilmey turıp, emge buyırıwǵa bolmaydı. Biraq, Hákim Ulıqpan hár bir qástege birinshi gezekte tuwılǵan jerinde ósken dári-dármaqlardı buyırǵan. Solay eken, Qaraqalpaq jerinde tuwılǵan men ushın óz Watanımda ósken shóp meniń mıń da bir keselime dawa bolıwı kerek. Solay da bolsa birneshe jıldan berli boyan tamır demlemesin ishıp kiyatırsam da ele basqalarǵa emge buyırıwǵa haqlı emespen. Ele de izertlewim kerek» dep oyǵa batadı doktor. (*«E. Q.»*)

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmentshe	Russha
jumbaq	topishmoq	жумбак	tapmaça	загадка
ósimlik	o'simlik	өсімдік	ösümlük	растение
aymaq	hudud	аймақ	territoriya	район
ósiw	o'sish	өсу	ösmek	рости
watan	vatan	отан	watan	родина
em	shifo	ем	şypa	лечение
izertlew	izlanish	зерттеу	barlag	исследовать
shóp	cho'p	шөп	çöp	трава

53-shınıǵıw. «Qaraqalpaqstannıń dárilik ósimlikleri» degen temada shıǵarma jazıw ushın material toplań hám tómendegi jobadan paydalanıp, kishi tekst dúziń. Tekstte berilgen kelbetlik feyil hám hal feyillerdiń astın sızıp kórsetiń.

Jobası:

1. Qaraqalpaqstanda ósetuǵın ósimlik túrleri.
2. Respublikamızdaǵı dárilik ósimlikler.

54-shınıǵıw. Tekstti dawıslap oqıń. Feyil sózlerdi tawıp, aytıp beriń.

Xiywaǵa barıp xannan jarlıq ákelip, úsh júz, tórt júz tanaıp jerge iyelik etip otırǵan baylar da bar. Olar jerlerdi ózleri ekpeydi. Jeri joq jarlılarǵa jarımshıǵa beredi. Olar qırman waqtında qabın alıp tayın boladı. Bunday adamlar awılда kóp

emes. Awıldın kópshiligi künin zordan kórip otırğan jarlılar Zorga egip otırğanlar oğada kóp.

Saratannın ıssısında Ulbosın ekewi künge kúyip, biydaydı orıp boldı. Qırman súzildi. Aqqulasın bılay shetke shıǵarıp qoydı. (N. D.)

55-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi salıstırıp oqıp, aytıp berin.

Ayxan keldi.	Ayxan keshigip keldi.
Erkin otırdı.	Erkin úndemey otırdı.
Qar jawdı.	Qar japalaqlap jawdı.
Muǵallım temanı basladı.	Muǵallım temanı sóyley basladı.
Úkem jılamadı.	Úkem úyge kelgenshe jılamadı.
Baxıttı uyqısınan oyattı.	Baxıttı uyqısınan julqıp oyattı.
Jawın jawdı.	Jawın silpilep jawdı.
Tapsırmanı boldı.	Tapsırmanı tayarlap boldı.

Hal feyil feyil hám rawishtin belgilerine iye boladı. Feyillik belgige iye bolıp kelgende, is-háreketti bildiredi rawishlik belgige iye bolıp kelgende, rawishler sıyaqlı is-háreketti pısıqlawıshlıq mánide sıpatlaydı. Hal feyil **qáytıp?**, **qalay?** degen sorawlarǵa juwap beredi hám tómendegi qosımtalar arqalı jasaladı:

1. **-p** (dawıssızdan keyin **-ıp**, **-ip**): oqı-oqıp, jaz-jazıp, jasa-jasap.

2. **-a**, **-e** (dawıssızdan keyin), **-y** (dawıslıdan keyin) jaz-jaza (jaza basladı), kel-kele (kele basladı), san-sana (sanay basladı), qara-qaray (qaray basladı).

3. **-ǵalı** (**geli**, **qalı**, **keli**): al-alǵalı ayt-aytqalı, júr-jürgeli, ket-ketkeli.

4. **-ǵansha** (**genshe**, **qansha**, **kenshe**): jar-jarǵansha, júr-jürgenshe.

56-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan hal feyil sózlerge itibar berin. Gáplerdi kóshirip jazın.

1. Mındı **tanǵansha**, birdin atın bil. (Naql) 2. Jumagúl **kiyinip**, kitapların alıp, oqıwǵa ketti. 3. **Kóre-kóre** kósem

bolarsañ. (Naql) 4. Men jazıw **jazǵansha**, ol oqıdı. 5. Ol barlıq zattı **bilgendey** sóyledi. 6. Amangúl **uyqılamastan** sabaq oqıdı. 7. Aygúl tez **oqıǵanlıqtan**, Asan onı túsınbey qaldı.

57-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqın. Hal feyillerdi tawıp, olardıń qosımtaların aytın.

1. Taw shınlarınan sarqırıp aqqan suwlı jıralar bul jerden kesip ótedi. Awıldın tómendiriinde qazaqtın «Sarı oypat» degen keń dalası sozılıp jatır. (Sh.A.) 2. Xiywaǵa alıs-jaqınan kelgen barlıq xalıq toy kiyimin kiyip, jasanıp saray jaqqa qaray aǵılıp baratır. (K.S.) 3. Ğalı qorjınının awzın gúrjilep, bóktergini biyiklep bókterip, ayaqtı zánigige tirep, Erjan sıypań shirenip kele berdi. (M.D.) 4. Ol jaǵadaǵı seńdi ortaǵa ıǵızıp tur. (Ó.A.)

58-shınıǵıw. Hal feyil bar gáplerdi terip, kóshirip jazın. Qosımtaların astın sızın.

1. Ğafur heshkinge sezdimesten úyden shıǵıp ketti. 2. Ishtegiler úndemesten shay ishe basladı. 3. Úyge berilgen tapsırmanı jaqsı oqıǵanlıqtan Murat «5» bahasın aldı. 4. Anasın tezirek kórgenshe asıqtı. 5. Bizler mektepke ketpekshi boldıq. 6. Heshkimnen xat kelmedi. 7. Ol buǵan quwanganday boldı. 8. Test sorawların irkilmesten durıs sheshti. 9. Allamurat ózi jasap turǵan qalaǵa kópten berli shıqpaǵan edi. 10. Tereklerdin kógis tartqan japıraqları sarǵısh túske enip, jerge túsip atır. 11. Ornımızdan tez turıp, ústimizdin shańın qaqtıq.

Hal feyil gápte kóbinese pısıqlawısh bolıp keledi. *Mısali:* Ol diywaldan **sekirip** tústi. Kóbirek **maqtanıp** sóyledi.

Hal feyil ózine baǵınıshlı sózler menen birlikte hal feyil toplamın dúzedi hám gápte keńeytilgen pısıqlawısh xızmetin atqaradı. *Mısali:* **Ástenirek júrip** ishke kirdim.

59-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Hal feyillerdi ózine baǵınıshlı sózleri menen birge astın sızın.

1. Men buringıdan da beter qorqıp, atamnın arqasına qattıraq tıǵılıp otırdım. Atam menin qorıqqanımdı sezdi me, dárhal attı toqtatıp, meni aldına alıp otırǵızdı... (Á. Q.)

4— Qaraqalpaq tili, 7-kl

2. Bul háreketlerdi kórip otırǵan men erksiz mırs etip kúlip jiberdim. (J. Á.)

3. Endi ǵana qamıslıqqa qaray umtılıp júze bergenim, sol kók jelke tárepinen jaqınlap qalǵan ǵarbızdıń úlkenligindey qıp-qızıl shargá kózim tústi. Bul ne bále? Shaytan ba, jin be? Heshqaysısı da emes... tuppa-tuwrı maǵan kiyatırıptı. Aldımdaǵı jal qamıslıqqa shekem on bes metrdey jer bar edi. Eskekti barınsha siltep ala qash! Júrisim ónbeydi, al ol bolsa, men qalay qarap qashsam, sol tárepke burılıp quwıp kelmekte. (J. I.)

60-shınıǵıw. Oqıń. Hal feyillerdi tawıp, onıń qanday sóz shaqabı menen baylanıp turǵanın, sorawların hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin aytıń.

Ámet te, men de illyuminatorǵa únilip, tas-túnek sheksiz álemge qızıqsınıp otırmız. Manta aytqanday, demde-aq qarańǵı túnek kem-kemnen jaqtılanıp, uzaqta ájayıp kórinisler payda boldı. Bıtır aǵam menen Qonırat vokzalınan poezdǵa minip Tashkentke barǵanımız esime túsip ketti. Mına kórinis te tap poezdda zımırıp tóbeshiklerdiń, tawlardıń, tegisliklerdiń arasınan ótip baratırǵanday bolıp seziledi.

Mantanıń sózleri bizlerdiń qızıǵıwshılıǵımızdı qozdırıp, aydıń sawlatına dıqqat penen qarap otırmız. Ne degen sumlıq! Jerde júrgen waqtımızda aspanda tırnaqtay bolıp júzip júretuǵın Ay házir kóz aldımızda tap órkesh-órkesh tawlardıń eteginde poezd benen sayranlap júrgendey, bári ap-anıq kórinip tur. Aydıń betiniń tegisi shamalı qusaǵan. Hár jer hár jerde qızıl-sarı reńdegi, hátte, jasıl reńdegi kórinisler gezlesedi.

(Á. Q.)

TÍMSAL

ATAWÍSH FEYIL

61-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerindegi tımsal qosıqları haqqında bilgenlerińizdi ayıp berıń. Tımsal qosıqlarınan misal keltiriń.

Tımsal-áńgimeler — qaraqalpaq folklorındaǵı kishi kólemli áńgimelerdiń kóp taralǵan túrleriniń biri. Olarda burın birew tárepinen bolıp ótken bir waqıyalar sóz etiledi de, sol waqıyalar hám onıń sheshiliwi tıńlawshıǵa úlgi etip qoyıladı. Olar bir nárseniń durılıǵın dálillep túsindiriw mazmunına iye boladı.

Qaraqalpaqsha atama tımsaldıń ózi de «tımsallap ayıw» degen mánisten kelip shıqqan. Tımsal hárqıylı bolıwı múmkin. Mısalı, tımsal-ertek, tımsal-áńgime hám t.b. Tımsalǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgiziledi. Olardıń minez-qulqın, tábiyiy ózgesheliklerin birew arqalı adamlardıń jiynaqlanǵan obrazların beredi. Mısalı, *qasqır* — *áshkóz*, *túlki* — *sum*, *mákkar*, *eshek* — *ójet* hám t. b.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrınıń baslawshısı XIX ásirde jasaǵan Sarıbay shayı. Onıń «Jarǵanat penen aytıs», «Shımshıq penen aytıs» dóretpeleri tımsal janrına kiredi. Ótken ásirde de biraz shayırlar tımsal jazdı. Biraq tımsal janrın tereń túsiniw, onı jetildiriwde kóp xızmet etken Dáwlen Aytmuratov. Onıń «Túlki quyrıǵı», «Qoraz hám pıshıq» atlı tımsalları bar.

Tapsırma. Berilgen tımsal-áńgimeni kóshirip jazıń. Tekst ishinen hal feyillerdi tawıp, astın sızıń hám jasalıwın túsindirıń.

Bayaǵıda birew balası menen qalaǵa baratır eken, jolda jatırǵan bir taǵanı kóripti. Ákesi balasına: «Taǵanı ala jú, kerek boladı», — depti. Bala erinip, onı almaptı. Ákesiniń ózi taǵanı alıp, qalaǵa aparıp satıp, aqshasına bir-eki qadaq jiyde alıptı. Qaytarsın sol jiydeni birimlep taslap kele beripti. Bala hár bir taslaǵan jiydeni eńkeyip alıp jepti. Jiyde úyine kelgenshe tawsılmaptı. Sonda ákesi balasına: «Baǵana taǵanı bir eńkeyip alıwǵa erinip ediń, kórdiń be, házir sol taǵanıń aqshasına satıp alınǵan jiydege neshe mártebe eńkeydiń» — depti. Bunda ayı-lıjaq gáp: «Erinseń miynetiń kóp boladı,» — degen násiyattan ibarat.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
eriniw	erinish	eriny	ýadamak	лени́ться
satıw	sotish	satı	satmak	продать
tańlaw	tashlash	taqtay	goýbermek	бросать

enkeyiw	enkayish	енкею	eñilmek	уклониться
miynet	mehnat	еңбек	zähmet	труд
tımsal	tımsol	тымсал	mysal	басня
waqıya	voqea	оқиға	waka	событие
ásir	asr	ғасыр	asyr	век
shayır	shoir	ақын	shayr	поэт

62-shınıǵıw. Tekstti oqıp, mazmunın sóylep berin. Sarıbay shayırdın ómiri hám qosıqların bilip alın. Qosıqlarınan misal keltirin.

SARIBAY SHAYİR

(1830 — 1898)

Qaraqalpaq ádebiyatında óziniń tımsallıq shıǵarmaları menen tanılǵan Sarıbay shayırdın ómiri hám dóretpeleri haqqında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar az. Bizge shekem shayırdın «Jarganat penen aytıs», «Shımshıq penen aytıs» degen tımsalları hám «Qurısın jasım, qurısın», «Yarım», «Ǵarip anam xosh endi», «Qostarsız jaman», «Qızıl ógizim» sıyaqlı birneshe qosıqları kelip jetken. Usı shıǵarmalardıń mazmunına hám xalıq arasına taralǵan dereklerge qaraǵanda Sarıbay Aral teńiziniń jaǵasında, belgili Terbenbes atawınıń átirapında tuwılǵan hám ómir súrgen.

Sarıbay shayır qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında tımsal janrınıń sheberi sıpatında kózge túsedi. Shayırdın tımsallarında ózi ómir súrgen dáwirdegi xalıqtın turmısı súwretlenedi. Shayırdın «Shımshıq penen aytıs», «Jarganat penen aytıs» degen tımsalları qaraqalpaq ádebiyatında oǵada áhmiyetli orın tutadı.

1-tapsırma. Qosıqtı kórkemlep oqın. Mazmunın sóylep berin. Berilgen tımsal qosıq haqqında óz pikirlerinizdi bildirin.

Jarganat penen aytıs

Sarıbay: — Qarap tursam kelbetińe,
Sın-sımbat hám de qálpińe,
Ne bále boldı párińe?
Jardaǵı otırǵan, jarganat.

Jarganat: — Basında jaman malaqay,
Sóylegen sóziń bul qalay,
Sın taǵasań maǵan qalay,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Jarda otırsań jarbıyıp,
Ayaǵıń jaman tırbıyıp,
Qazaqı qaptay tırrıyıp,
Neǵıp otırsań, jarganat?

Jarganat: — Qalay-qalay aytqan sóziń,
Jin urǵanday eki kóziń,
Shırrıyǵan, tırrıyǵan tap óziń,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Mákan etip úlken oyda,
Qaydan taptıń bunday payda,
Gúllán páriń qaldı qayda?
Jarda turǵan, jarganat.

Jarganat: — Juwap bersem usı sózge,
Mákan jayın aytsam sizge,
Qısım etken patsha bizge,
Sonlıqtan joq boldı párim.

Sarıbay: — Kúnlerdiń júzi dumandı,
Patshańız bar ma bul manda?
Is soradı qay zamanda?
Jardaǵı turǵan, jarganat.

Jarganat: — Bir qudayǵa men de jılayman,
Bizge burın qısım qılǵan,
Patshanıń atı Sulayman,
Sonlıqtan joq boldı párim.

Sarıbay: — Sulayman eken patshańız,
Jaq quyırıq hám qanatıńız,
Patshaǵa qanday gúnańız,
Bolıp edi, jarganatım?

Jarǵanat: — Patsha quslardi jynagan,
Shıbn janların qıynagan,
Aldı menen bizdi julǵan,
Sonlıqtan joq boldı párim.

Sarıbay: — Ne sebep patsha juldırdı,
Jas janındı soldırdı,
Párinđi ne qıldırdı,
Xabar ber bunnan, jarǵanat.

Jarǵanat: — Men aytsam patsha tilegin,
Kótergen qayqı iyegin,
Hámme quslardiń súyegin,
Jıynamaq boldı, adamzat.

Sarıbay: — Sonsha qustı qırdırǵanda,
Jas janlardı qıynaganda.
Qus súyegin ne qılmaqshı,
Bolǵan eken, ayt jarǵanat?

Jarǵanat: — Qustıń súyegin jıydırıp,
Hámmesin jerge úydirip,
Kúl qılıp párin kúydirip,
Joq qılmaq patsha, adamzat.

Sarıbay: — Arqa jaqqa awıstım,
Bul jerge zordan quwıstım,
Aytıp sózimdi tawıstım,
Jolıń bolǵay, jarǵanatım.

(Sarıbay shayır)

2-tapsırma. Berilgen úlgi qaraıp Sarıbay shayırdıń tuwılǵan jeri hám 7 shıǵarmasınıń atın tabıń, dápterinińge jazıń.

SÓZ OYINI

T	A	E	N	B	E	M	P	E
E	R	B	Q	J	S	A	T	N
A	T	S	O	A	U	N	N	E
R	S	G	Sh	R	Ǵ	A	A	S
S	Í	Z	J	A	R	E	Y	T
B	Sh	P	A	M	M	T	B	Í
Ǵ	Í	Í	Q	A	N	W	Í	S
Á	M	Sh	P	O	Y	T	K	E
R	I	W	E	N	A	Í	W	M
A	P	D	N	E	Q	S	Í	Í
N	A	M	Sh	Y	U	Y	A	R
Z	Q	X	O	E	N	M	E	S
R	U	L	T	N	D	I	G	E
Í	S	K	A	S	Í	X	A	P
Y	Í	N	J	A	M	R	Í	S
Q	U	L	W	E	Q	U	L	Í
Í	Z	Í	Ó	G	I	M	A	N
O	B	K	N	I	Z	A	R	E

Úlgi: 1. Yarım, 2

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
jarǵanat	ko'rshapalak	жағғанат	ýerganat	летучая мышь
shımshıq	chumchuq	шымшық	serçe	воробей
derek	manba	дерек	derek	источник
atuw	orol	арал	aral	остров
dawir	davr	дәуір	döwür	эпоха
shıǵarma	asar	шығарма	eser	сочинение
ähmiyetli	muhim	маңызды	ähmiyetli	значительный
teńiz	dengiz	теңіз	deňiz	море

belgili	taniqli	белгилі	meşgur	знаменитый
pár	pat	жүн	per	перо
adamzat	odamzod	адамзат	adamzat	человечество
qanat	qanot	канат	ganat	крыло
qus	qush	құс	guş	птица

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tımsal degenimiz ne?
2. Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal jazğan shayırlardı aytnı.
3. Sarıbay shayır qosıqlarınıń atların keltirín.
4. Shayır tımsal qosıqları arqalı neni súwretlegen?
5. Jarganat penen aytıs tımsalınan hal feyillerdi tawıp jazın.

63-shınıǵıw. Sózlerdi oqın. Atawısh feyilleriniń qalay jasalǵanına diqqat awdarın.

oqı-w	oqı-maq
sora-w	sora-maq
ayt-ıw	ayt-paq
kel-ıw	kel-mek
isle-w	isle-mek

Is-hárekettiń atın bildirip bet, san, máhál mánilerin anlatpaytuǵın feyilge **atawısh feyili** dep ataladı.

Atawısh feyili **-ıw/-ıw, -w, -maq/-mek, -paq/ -rek, -baq/ -bek** qosımtalarınń qosılıwı arqalı jasaladı. *Mısál:* bar-ıw, bar-maq, ket-pek, ayt-paq, oqı-w t.b. Sonday-aq, atawısh feyili **-maqta/-mekte, -baqta/ -bekte, -paqta/-pekte** qosımtalı túrinde de qollanılıp keledi. *Mısál:* Qalamız kúnnen-kúnge **gúllenbekte**. Sabaqqa puqta tayarlanıw jaqsı nátiye **bermekte**. Májiliske shaqırılǵanlar izli-izinen **kelmekte**.

64-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Atawısh feyillerin tawıp, astın sızın.

1. Tereklerdiń qoyıw sayasında Maxmud, Gúlbazar, Kamal úshewi aldaǵı imtixanlarǵa tayarlanıp atır. Bul taza hawada tayarlanıw jaqsı baslama boldı ǵoy. (J. X). 2. Miynet etiw

hámmeniń ádiwli isi. 3. Maqsetimiz barlıq sabaqlardan úlgili bahalardı erisiw. 4. Orıngúldiń qasına kelgen mashınanıń toqtaw mümkinshiligi bolmay zırlawı menen zımırıp ótip ketti. 5. Jol boyı duwshakerleskende dos bolsın, dushpan bolsın, jol soramaq burınnan qalǵan edi. («Q». d.) 6. Tań atpay jumısqa shıǵıp ketiw onıń súyegine sińgen ádet. (Q. D.)

65-shınıǵıw. Atawısh feyiliniń seplenıwın úlgi qaray aytıp berin. Hár túrli sepliklerde kelgen atawısh feyilge 7-8 gáp qurap jazın.

Ataw	oqıw
Iyelik	oqıwdıń
Barıs	oqıwǵa
Tabıs	oqıwdı
Shıǵıs	oqıwdan
Orın	oqıwda

66-shınıǵıw. Atawısh feyilleri bar sózlerdi terip jazın, olardıń formaları hám mánilerin anıqlań. Atawısh feyildi jasap turgan qosımtardıń astın sızıp kórsetin.

1. Kún qızbay jumıstı pitkermek dárkar. (I. Y). 2. Tórt-kóldegi tórt aylıq oqıwǵa keteyin dep atır. 3. Endi oqısam ózimnen bir jas kishiler menen oqıwım tiyis. 4. Ne de bolsa, anamnıń aytqanın qılıp oqıgım keledi. 5. Aydıń tez túwesiliwın kútiw—ómirdiń tez ótiwın tilew. 6. Keshte jumıstan kelsem de burınǵıday kitap ya gazeta oqıw menen bánt bolıw orına dalaǵa shıqqım keledi. 7. Al házir tapsırma beriwge rayon ádewir qashılıqta. 8. Dástúr boyınsha hal-jagday sorasıp, bala-shaǵanıń amanlıǵın bilisiwden-aq, Jiyemurat qarap otıra almadı. 9. Ádebinde ol onıń menen de oylasıwdı, ashılıp sırlaspawdı oylap kelgen edi. 10. Jiyemurattıń qastıǵırezi Temirbek penen awlaǵında sóylesiw edi. 11. Sol ushın Nerkebaydı qaldırıp ketiw kerek boldı. 12. Biraq buǵan jol tabıw qıyın tústi. (T. Q.)

MILLIY ÖNERMENTSHILIK

RÁWISH.

RÁWISHTIŇ DÁREJELERI

67-shıńıǵıw. Tekstti oqıń. Milliy qol óneri buyımlarınıń atların bilip alıń.

QOL ÓNERI BUYIMLARI

XIX ásirdeń ekinshi yarımı XX ásir basında qaraqalpaqlarda qol óneri júdá joqarı dárejede rawajlangan. Zatlardı qol óneri naǵısları menen bezew, olarǵa kórik beriw ónermenttiń sheberligin kórsetedi. Qol óneri zatlari tómendegilerden ibarat:

1. Qol menen toqılatuǵın barlıq naǵıslı zatlar. Búgan hayal-qızlardıń barlıq kestelengen naǵıslı kiyimleri: kiymeshek, jegde, pópekli taqıyası hám t.b.

2. Gilem túrinde toqılǵan zatlar. Búgan gilem, qorjın, aq basqur, beldeu, beljip hám basqurlar kirgen.

3. Zergerler islegen zatlar. Búgan sáwkele, barlıq túrdegi sırgalar, háykel, óńir monshaq, túyme, gılt, bilezik, júzik hám shashbaw qusaǵan hayal-qızlardıń bezeniw zatlari, jáne de

erkeklerdiń beline buwatuǵın qayıs, urıs qural-jaraqları hám t.b. kirgen.

4. Naǵıs oyılǵan aǵash zatlar. Búgan ergenek, sandıq, sabayaq, duwtar, attıń eri kiredi. Basqa da aǵashtan islengen buyımlarǵa naǵıslar oyıw keń taralǵan.

Zergerlikti hám naǵıs oyılǵan aǵash buyımlardı erler islep, olardı zerger hám usta dep atıǵan. Al, toqımashılıq hám kesteshilik penen hayal-qızlar shuǵıllangan.

Qaraqalpaqlardıń qol óneri zatlari tek ishki bazarda emes, al qońsılas xalıqlar arasında da taralǵan.

(«Qaraqalpaqlar tariyxınan»)

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmentshe	Russha
kiyim	kiyim	киім	geyim	одежда
qol óneri	qo'l hunari	қол өнери	el hünäri	рукоделое
ónerment	hunarmand	өнермент	hünärment	рукоделщик
qońsı	qo'shni	қоши	goňşy	сосед
naǵıs	naqsh	нағыс	pagys	орнамент
qural-jaraq	qurol-yarog'	құрал-сайман	ýarag	орудие
hár qıylı	har xil	әртүрлі	her dürli	разные

68-shıńıǵıw. S.Májitovtıń ómiri hám dóretiwshiligine baylanıştı tekstti oqıp shıǵıń.

SEYFULGABIT MÁJITOV

S.Májitov qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında poeziyalıq, prozalıq, dramalıq shıǵarmaları menen tanılǵan shayır. Ol 1869-jıl Kazan guberniyasınıń Arsha rayonı Órtem awılında kámbaǵal shañaraqta tuwıladı.

Shayır 1925—26-jılları Tashkentte bolıp, qaraqalpaq mektepleri ushın «Álipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı» (1925) kitapların shıǵaradı. Ol 1924-jılı Xorezm «Qızıl bayraq» ordeni

menen sıyılıqlanadı. S. Májitovtıń «Tańlamalı shıǵarmaları» (1965), «Ata menen bala» (1970) gúrrińler toplamı, «Shıǵarmaları» (1992) qayta tayarlanıp basıldı. S. Májitov dramaturgiya tarawında «Sońǵı selteń», «Sabaq», «Jigit boldıq», «Ernazar alakóz», «Baǵdagúl», «Gúlim-Tayman» pyesaların, «Qulmurat», «On toǵız», «Súyin hám Sara» romanların jazadı. 1938-jılı 69 jasında qaytı boladı.

Shayır «Oqıwǵa kel», «Inan mákkam», «Óner — bilim» qosıqlarında bilim hám óner iyelew kerekligi haqqında aǵartıwshılıq oy-pikirlerin sáwlelendiredi.

Máwsimge baylanıslı «Báhár paslı», «Nawrız — taza jıl», «Gúz», «Qıs keler» qosıqlarında hár pasıldın ózine tán sulıw súwretin jırlasa, «Ózen», «Sayra búlbúl», «Ámiwdárya» qosıqlarında tábiyattı adamlar turmısı menen janlı baylanıstıradı.

Tapırma. Shayırın «Óner — bilim» atlı qosıǵın kórkemlep oqıń. Mazmunı boyınsha túsingenlerinizdi aytp beriń.

ÓNER — BILIM

Óner — bilim bilgen jurtlar,
Tastan saraylar saldırdı.
Aylıq joldan kóz jumǵansha,
Tup-tuwrı xabar aldırdı.

Atsız tek bir ushqan arba,
Bir jol bilán shabar bárha,
Mıń tas jerden kún yarımda,
Keltirip ilimin bildirdi.

Otınsız tamaq pisirtip,
Kóliksiz elin kóshirtip,
Bilim bilgendi esirtip,
Suwsızdan suwsın ishkizdi.

Dúnyanı gezdi jalıqpay,
Hár is bilgenge anıqtay,
Ómir súrdi hesh tariqpay,
Suwsızdan suwsın ishkizdi.

Óner — bilim el kórki eken,
Eskermedik bul ne degen,
Qartlıq, nadanlıq bir jerden,
Geya belimdi sıındırdı.

Biz qaldıq, Siz barsız,
Úmit etilgen suńqarsız,
Bildik, xızmetke tayarsız,
— «Jol bolsın», — pátem sol boldı.

69-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday sóz shaqabı menen baylanısıp kelgenin, sorawların aytıń.

1. Ismayıl shekpenin jamılıp **sırtqa** shıqtı. 2. Al, Yusup bolsa ádewir zulım. (*K. M.*) 3. Jańadáryalılar otırǵan tárepten Atabek palwan túrgelip **ortaǵa** keldi. 4. Ekinshi **kúni** bes júz nóker atqa mindi. 5. Bul kórinis onsha kópke sozılmadı, toptı **alǵa** súyrep jáne eki atlı shıqtı. 6. **Endi** olar birinen-birine alıp basqalardı ılaq awıstırmadı, ılaq ákelip taslanatuǵın minberge atılardıń bári birigip ketti. (*T. Q.*) 7. Ol qız **házir** paxta atızına jetip keldi. (*A. B.*)

Ráwish is-hárekettiń waqtın, ornın, sının, dáreje-ólshe-min, sebep hám maqsetin ańlatıp, **qashan?**, **qayda?**, **qay jerde?**, **qaydan?**, **qalay?**, **qaytip?**, **qansha?**, **ne maqsette?** hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. *Mısal:* 1. **Búgin** (qashan?) mektepke erte keldim. 2. Olar tek **alǵa** (qayda?) júredi. 3. Murat kitaptı **tez** (qalay?) oqıydı. 4. Bul kitaptı sizge **arnap** (ne maqsette?) alǵan edim. 5. Endi **kóp** (qansha?) irkiliwge bolmaydı.

70-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Ráwish sózlerdi tawıp, sorawların qoyıń.

1. Tek buǵan balası Muwsa ǵana júrek etip, Sarayshıqtan kópir saldırdı. 2. Jeri tash bolǵanı menen shóbi kóp. 3. Zerli quyash joqarıdan sırǵanap keldi de, uyasına jaqınlastı. 4. Tap bir azǵa kiyatırǵanday kewilleri ábden túsip ketken. (*K. M.*) 5. Úydiń edenine pisken gerbish tóselgen. 6. Alda men kiyatırman, artta ol kiyatır. (*M. D.*)

Ráwishtin dárejeleri mánilerine qaray jay dáreje, salıstırıw dáreje hám arttırıw dáreje bolıp bólinedi.

1. Jay dárejedegi ráwishler óziniń dáslepki túbir hám dórendi formasında qollanıladı: **kesh, keyin, tez, kóp, shaqqan, búginshe** t.b. *Mısalı:* 1. Olardı bizler **burın** kórdik. (*J. A.*) 2. Qoylar **azanda** óriske **erte** jayılp ketti. (*Ó. X.*)

2. Salıstırıw dárejedegi ráwishler tiykar ráwishlerge **-ıraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew** qosımtalarınń jalǵanıwı arqalı jasaladı: azıraq, burınıraq, tezirek, azlaw, kóplew t.b. *Mısalı:* 1. Ol **shaqqanıraq** júrip aldına qaradı. (*Ó. X.*) 2. Ájiniyaz basqa mollalarǵa qaraǵanda kóshege **kóbirek** shıǵadı. (*K. S.*)

71-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen berilgen sózlerdin mánilerin salıstırıp kórip, ózgesheligin kórsetiń.

1. Suwǵa qural kóp salınsa, balıq ta **kóp** uslanadı. (*Ó. A.*)
2. Túyesinirdin birinshi gúllew dáwiri aprel ayı bolıp, may ayınıń aqırında tuqımı pisedi. Bul dáwirde tuqımdı **kóbirek** beredi. 3. Ekinshi márte tuqım beriw dáwiri avgust-sentyabr ayları. Biraq, bul dáwirde birinshi tuqım beriw dáwirine qaraǵanda **azlaw** boladı. 4. Onıń quramında gipstin muǵdarı **júdá kóp**. (*X. Z.*)

72-shunıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Berilgen gáplerden ráwishlerdi tawıp, astın sızıń. Ráwishtin qaysı dárejede kelgenin kórsetiń.

1. Murat kúndegiden búgin erterek turdı. 2. Ol tezirek júrip oqıwǵa keldi. Mektep kitapxanasına barıp kóp kitap aldı. 3. Kitaplardıń ishinde inglis tili kitabı da bar edi. Bul kitap oqıwshılardı kóbirek qızıqtırdı. 4. Mekteptin átirapına adam júdá kóp jıynalıptı. (*Ó. X.*) 5. Usınday tamasha waqıyanı doslarım tezirek sóylep beriwge asıǵaman. (*Á. T.*) 6. Bir-birine qaramay, tumlı tusqa taradı. (*«Alpamıs»*)

73-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Berilgen gáplerdegi ráwish sózlerdin mánilerin salıstırıp kórip, ózgesheligin kórsetiń. Qaysı dárejede turǵanın aytıp beriń.

1. Sońǵı kúnleri Nurxoja kem-kem keshirek qaytatugin bolıp júri. (*Ó. X.*) 2. Kitapxanamızda kitaplar oǵırı kóp. (*J. S.*) 3. Rayon elatlı punktlerden kúta uzaqta jaylasqan. 4. Báhar aylarında paydalanılatugin jaylawlar bir-birinen uzaǵıraq jaylasqan. 5. Uzaǵıraqta, kóz ushında bir nárse jilt etip kórinde. 6. Ne ushın tın hám partaw jerlerdi ózlestiriw haqqında burınraq oylamadıq. 7. Keyinirek, xattı qayta-qayta oqıp shıqtı. 8. Bunday úyler basqaǵa qaraǵanda «Saqıwlar awılında» nobayıraq.

NÓKIS — GÜLLENGEN QALA

RÁWISHTIN ARTTIRIW DÁREJESI

74-shunıǵıw. Oqıń. Ráwish sózlerdi tawıp, qanday dárejede turǵanın anıqlań.

Nókis — jańadan salınǵan qala. Onda birneshshe millet wákilleri jasaydı. Olar bir-biri menen tatiw, dos turadı. Házirgi Nókistin turǵan jeri burın qalıń toǵaylıq bolǵan.

Sol qalın toğaylıqlardıñ ornına jaylar salınıp, hâzir qalağa aylandı. Qalanıñ kósheleri keñ, dúziw, hâzirgi zaman arxitekturası tiykarında tórt hám toğız qabatlı jaylar salınğan. Usı kóshe boyına salınğan jaylardıñ qasındağı jasıl dóngen ağashlar hám asfalt jollar qalanıñ kórkine kórik qosadı.

Qalada «Ámir Temur» parki bar. Onda qalada jasawshı xalıqlar jumıstan soñ dem aladı. Kóp mıñ adamlıq «Turan» stadionında birqansha sport jarısları ótkeriledi. Kóp qabatlı «Tashkent» miymanxanasında sırttan kelgen doslarımız miyman boladı. Aerovokzal menen temir jol vokzallarınan künine birneshe mıñ jolawshılar qalamızğa kelip-ketip turadı. Nókis keleshegi úlken qalalardıñ biri.

(«Oqıw» kitabınan)

75-shınıǵıw. Berilgen shayırdıñ ómirinen qısqasha maǵlıwmattı oqıp, bilip alıñ. Onıñ ómiri, shıǵarmaları tuwralı ayıp berıñ.

XALILA DÁWLETNAZAROV

X. Dáwletnazarov — talantlı lirik shayı. Ol 1952-jılı Kegeyli rayonındağı Xalqabad elatında tuwılğan.

1977-jılı Nókistegi Japaq Shamuratov atındağı kórkem óner uchilishesin pitkeren. 1973 — 1975-jılları áskeriy xızmette bolğan. Ol 1982 — 1988-jılları Qaraqalpaq mámleketlik radioesittiriw hám televidenie komitetinde redaktor, al 1988-jıldan baslap «Qaraqalpaqstan» baspasında isledi.

Shayırdıñ «Xat» (1980), «Sen maǵan kerekseñ» (1986), «Sen jaqsı qızsañ» (1989), «Ashıq bolmaǵan kim bar?» (1992), «Xosh qal jaslıǵım» (1993), «Álwidaǵ muhabbat», «Dos bolıw hámmeniñ qolınan kelmes» (1994) hám «Ashıq bolıp jasañ» (2011) atamasındağı qosıqlar hám poemalar toplamları óz aldına kitap bolıp basıldı.

Tapsırma. X. Dáwletnazarovtıñ «Qádirdanı, Nókis!» qosıǵın dawıslap kórkemlep oqıñ hám yadlap alıñ. Mazmunın sóylep berıñ.

QÁDIRDANÍM, NÓKIS!

Ullı mánzillerdi kóregen kóziñ,
Zibanında «Xalıq» dep sóylegen sóziñ,

Watandı tuw tutqan dabılshım óziñ,
Qumay qusı ushqan aspanım, Nókis!

Türkiy saǵasınan berli bar isim,
«Qaraqalpaq»tan soñǵı namıs-ar isim,
Mudam órnek almaq dárkar hár isim,
Zamanga say hawaz qosqanı, Nókis.

Bólim-bólim qalın Qaraqalpaqtıñ,
Kóksinde kógerttiñ saltanat taxtıñ,
Arzıwlar jurtın jurt etken paytaxtıñ,
Shadlıq juldızların shashqanı, Nókis.

Awılıw-aymaqlar bekkem tiregiñ,
Qaysar jigitleriñ qaytpas jigeriñ,
Quyash hár kún qutlıqlaǵan nur eliñ,
Ígbal soqpaqların ashqanı, Nókis.

Azamatlar tañlap júrek jaǵısın,
Ayzadalar toqıp xalıqshıl naǵısın,
Shınjırma-shınjır kóp áwlad saǵınıshın,
Kókiregiñe jazǵan dástanım, Nókis.

Jan dúnyañdı Kúndey jaqtırtıp ilim,
Alıs dáwirlerge mór basıp tiliñ,
Máñgi dawam etsin ómir mánziliñ,
Dañq shıñı taman kósh tartqanı, Nókis!

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıñ ómiri tuwralı ayıp berıñ.
2. Onıñ qanday atamaдаğı kitapları bar?
3. Qosıqta Nókis qalası haqqında qanday táriyip beriledi?
4. Shayı «Türkiy saǵasınan berli bar isim» dep neni aytpaqshı boladı?

76-shınıǵıw. Teksti oqıñ. Ráwishtiñ dárejelerin tawıp, olardıñ jazılıwı tuwralı túsiniñ.

1. Ol qarsılıq etpey ásterek ǵana «raxmet» ayıp, qap-talıma otırdı.
 2. Armanıraq barıp kóz astınnan burılsam, ol
- 5— Qaraqalpaq tili, 7-kl

da burilgan eken. (T. Q.) 3. Bugün paxtani keshegiden koplew terdi. 4. Oniñ erteñgi paxta teriw kórsetkishi búgingiden joqarilaw boladı. («K. Q.») 5. Suwğarıwdıñ sapalı bolıwı hám paxtaniñ qanıp suw ishiwı eñ joqarı zúráát alıwdıñ tiykari. 6. Bul jerde jer astı suwlari kútá tereñde jaylasqan. 7. Túslik Ústirt oypatlıq rayonında kútá kóp zapasqa iye gaz káni bar. 8. Ústirt boyınsha bunday seksewilli toğaylardıñ sanı kútá kóplep ushırasadı. (X. Z.)

Ráwishtiñ arttırıw dárejesi **júdá, dım, oğada, kútá, oğırı, eñ, nayatıy** janapaylıq mánidegi kúsheytiw mánili sózlerdiñ tiykar ráwishlerdiñ aldında dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: **júdá erte, oğırı tez, dım áste, oğada kóp** t.b. *Mısalı:* 1. Paroxod bugün júdá kesh keldi. (A. B.) 2. Adamnıñ sayız jeri **dım kóp** boladı eken, balam. (Sh. S.)

Tiykar ráwishlerdiñ aldına kúsheytkish mánili buwınlardıñ qosılıp, juplasıp keliwi arqalı da bildiriledi. *Mısalı:* ep-erte, shap-shaqqan, kúpá-kúndiz, jep-jeñil, sap-sarı, appaq, jap-jasıl hám t.b. *Mısalı:* 1. Ol seni **kúpá-kúndiz** orga jigadı. 2. Awıl adamları **ep-erte** orınlarınan turıp, malların óriske aydap atır. (T. Q.)

77-shınıǵıw. Kóp noqattıñ ornına berilgen ráwishlerdiñ tiyislin qoyıp, kóshirip jazıñ. Ráwishtiñ dárejeleriniñ jazılıwı tuwralı túsiniñ berin.

1. Ol barlıǵın aytıp bolǵannan keyin ózin ... jeñil sezendey boldı. (B. E.) 2. Jer astı suwlari ... tereñde jaylasqan. (X. Z.) 3. Burın kóp muǵdarda awlanatuǵın balıqlardıñ sanı ... azayıp ketti. 4. Bıyl tırnalar ... ushtı. («Jetkinshek» gaz.) 5. Úlkemizde ... jaylar boy tiklemekte.

Kerekli sózler: oğada, dım joqarıdan, kóp, oğırı, júdá.

78-shınıǵıw. Kóp noqattıñ omına -ıraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew, kútá, júdá, oğada sıyaqlı qosımta hám dáreje kórsetkishleriniñ tiyislin qoyıp kóshirip jazıñ.

1. Alıs... qarawıtqan bir nárse kórindi. 2. Bılay... shıqqannan keyin aldınan bir kisi shıqtı. 3. Shopanlar bul jaylawlardı ... joqarı bahalaydı. 4. Bul jaylawlardı basqa jaylawlarǵa salıs-

tırıp qaraǵanımda, olar ónimi jaǵınan ... mol ot-shópke iye. 5. Bizler tawda ... sulıw qustı ushıratıq. 6. Qalamızda ... sulıw jaylar salınıp atır. 7. Balıq uslaytuǵın kól úyden alıs... jaylasqan. Bizler ol jerden ... kóp balıq usladıq.

79-shınıǵıw. Berilgen oğırı tez, júdá shaqqan, dım áste, júdá, erte sózlerin keltirip gáp qurap jazıñ.

MENIŇ AWILIM

KÓMEKSHI SÓZLER. TIRKEWISH HAQQÍDA TÚSINIK

80-shınıǵıw. Tekstti oqıñ. Mazmunın sóylep berin. Kómekshi sózlerdi tawıp, olardıñ astın sızıñ.

Biziñ awıl bunnan bes-altı jıl burın posyolkalasqan edi. Házir kórseñiz dúp-dúziw kóshelerdiñ boylarında ğazqatar jaylar hám salma jaǵalarındaǵı tallarǵa súysinesen. Bólimniñ keńsesiniñ janındaǵı baǵda balalar baqshası bar. Ol biltir júdá jaqsılap úskenelendi. Al, hár bir úyde radio, telefon tarmaqları ornatılǵan.

Awılımız jámaát xojalıqları arasında «Baǵlı awıl» dep ataladı. Bul baǵlardı kimler ósirgen? Onı atalarımız benen analarımız tárbiyalagan.

Awılımızdın ataqlı bağmanı Allamurat ata menen jiýi-jíýi gúrriñlesip turamız. Ol: «Bağ eldiñ kórki, tuwılğan jeriñizdiñ sánli bolıwı ushın gúresiñ. Kósheleriñiz taza bolsın. Hár bir nálsheni kózleriñizdiñ qarashıǵınday etip saqlañ, balalarım!» — dep násiyat berdi.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
awıl	qishloq	ауыл	oba	село
gózzal	go'zal	сұлу, әдемі	gözel	красиво
shadlıq	shodlik	шаттық	şatlanmak	радость
tábiyat	tabiat	табиғат	tebigat	природа
gül	gul	гүл	gül	цветок
kók shóp	o'tloq	көкшөптер	gök çöp	зеленые трава
sayalı	soyali	көлеңкелі	saýaly	с тенью
nama	musiqa	ән	saz	музыка
tuqım	urug'	тұқым	tohum	семья

81-shınıǵıw. Tekstti kórkemlep oqıñ. Shayırdıñ ómiri hám dóretiwshiligin bilip alıñ. Kúnxojanıñ qosıqlarınan misal keltiriñ.

KÚNXOJA IBRAYİM ULÍ

Kúnxoja Ibrayım ulı qaraqalpaq poeziyasınıñ kórnekli wákili. Ol 1799-jılı tuwılğan. Shayır jas waqtınan Ayxoja, Nurxoja degen eki inisi menen jetim qaladı. Kúnxojanıñ «Shalqıp maqsetli jerge bara almay» degen qosıǵına qaraganda shayır kóp awır turmıs keshiredi. Ol ómirinshe balıqshılıq etedi, pútkil Xorezm oypatı jerlerin kóp aralağan. Shayır Aral teñiziniñ jaǵalarında 1880-jılı qaytıw bolğan. Shayırdıñ tuwılıp ósken hám jasaǵan negizgi mákanları belgili «Jaylawım» qosıǵında kóbirek bayanlangan. Mısalı:

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım.
Anadan tuwǵalı, esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıñ, jaylawım.

Kólsaǵa, Ayırsha, Terbenbes teñiz,
Ásirese, Ayırshada óskenbiz,
Birikkende kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túsken, jaylawım.

Kúnxoja birneshe qosıqlar jazǵan. Shayır «El menen», «Kún qayda?», «Jaylawım», «Nege kerek?», «Umitpaspan», «Túye ekenseñ», «Shopanlar», «Oraqshılar», «Kerek maǵan», «Aq qamıs» atlı qosıqların dóretti. Ol qosıqlarında sol dáwir-degi xalıq turmısın súwretledi. Kúnxojanıñ qosıq qatarlarında «Shayır xalıqtıñ sózin aytar», «Shayır edim, kózim kórgenin jazdım» degen júdá danishpanlıq penen ayılǵan qatarları bar. Shayır keleshek haqqında, xalıq hám onıñ baxtı haqqında, shayır mártebesi haqqında jazǵan tómendegi qosıq qatarları bar:

Retinde qosıqlarım tas keser,
Sol waqıtta gáwhar janar aldımda.

Solay etip, xalıqtıñ keleshektegi baxıtlı ómirge degen úmitli kózqarası, jarqın keleshekke bolǵan isenimleri Kúnxoja dóretiwshiliginde ayqın súwretlengen.

82-shınıǵıw. Kúnxojanıñ «Jaylawım» qosıǵın dawıs tolqını menen kórkemlep oqıñ hám yadlap alıñ. Qosıqtıñ mazmunın aytıp beriñ.

JAYLAWİM

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım.
Anadan tuwǵalı, esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıñ, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman menen jiraqlı,

Qamis orıp altaw-jetew oraqlı,
Teristöbe, Uzunqayır, jaylawım.

Balıq awlap Toqtas, Montıq boyınan,
Balıq shanshıp jazda jürıp oynan,
Shanshıp, saylap jürıp jayın moynınan,
Ata-babam, awqat etken, jaylawım.

Alasat tabılsa barlıq el kósher,
Kóbeyip tur aramızdan qan isher,
Jetim jılap, ılaq mańırap kún kesher,
Arman bilen júrermen be, jaylawım?

Jaylawım Jalayır, Kópir hám Bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit,
Shaqaq urar aqırı bir kún qız-jigit,
Arman bilen qayǵıda ósken, jaylawım.

Áwel-há óskenim Kókózek boyı,
Adamnıń jeter me shuǵılǵa oyı,
Puqaranıń taysayaylar tar-kúyi,
Arman bilen ósken arızıw, jaylawım.

Bekban shaǵıl, Jańa suwdıń boyları,
Sharqırawıq, «Múytan bóget» jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totıya júrgen, jaylawım.

Tapsırmalar:

1. Kúnxojanıń ómiri tuwralı aytıp berin.
2. Onıń qosıqların atap kórsetin.
3. «Jaylawım» qosıǵındaǵı jer atların keltirin hám dápterlerinizge jazıp alın.

83-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń gápte ne ushın qollanılıp turǵanlıǵın túsindirin.

1. Bul kishkentay **ǵana** atawdı, báhár menen gúzinde tek mergenler **ǵana** iyeleydi. Atawdıń ózi de qızıq. 2. Qoy, bunıń **menen** hesh nársese isley almaspız. Sen meniń menen júr yamasa Qutlımurat **penen**. 3. Hárkim óz oyı **menen** bánt. Sen de bir «qorqaq, qorqaq» degenge qapıltnıń ǵoy. 4. Seytimbet te jaltaqlawı **menen** bularǵa kelip qosıldı. (Ǵ. S.) 5. Írisqul da gúrrińshil adam eken, Xiywaǵa ákelgende **kútá** jas edi. **Biraq** Ajiniyazdıń dos **ya** dushpan ekenin bilmegen **soń** jasawıl sır shashpadı. Ajiniyaz bunnan **soń** kún ara, **geyde** bazar aralıǵında Írisquldıń úyine kelip-ketip turadı. (K. S.)

Kómekshi sózler dara turǵanda máni bildirmeydi. Tek mánilı sózler menen kelgende ǵana belgili bir qosımsha máni ańlata aladı. *Mısalı:* Gúlnara apasın túske **she-kem** kútti. Bul gápte **shekem** kómekshi sózi aldındaǵı sóz benen birlikte waqıtlıq mánini ańlatadı. Balalar mektepten qayttı **ma?** Bunda **ma** kómekshi sózi, gápte sorawlıq máni bildiredi. Gúlnar **hám** Gúlbáhár apasına kómeklesip atır. Bul gápte **hám** kómekshisi, mánilı eki sózdi baylanıstırıp kelgen.

Kómekshi sózler gáptegi mánisi hám xızmetine qaray **tirkewish, dáneker hám janapay** bolıp úshke bólinedi.

84-shınıǵıw. Gápılerdi kóshirip jazın. Olardıń mánilı sózler menen baylanısın, gáptegi xızmetin anıqlań.

1. Diyqanlar kómir jetkerip tursa boldı: bel me, ketpen be, oraq pa, hátteki, eń qıyın pazna quyıw ma, bárin isley beredi. (T. Q.) 2. Balanıń birge oynaytuǵın joraları bolmaǵanlıqtan áne usınday sumlıqsız hám biyqayǵı nárselerdiń qorshawında qalatuǵın edi. (Sh. A.) 3. Biraq, óz oyın iske asırıwdıń hesh imkaniyatı kórinbedi: ya kanalǵa túsetuǵın arnawlı jasqalarda sallar turadı, ya hayallar ol jerge kir juwıp atırǵan bolıp shıǵadı, ya qayıqlar baylawlı turǵan boladı, ulıwma hámme jaq adamlarǵa tolıp júredi. (F. D.) 4. Suw dúnyanıń ana sheti menen mına shetin jaylap atır. (Sh. A.) 5. Domalap baratırǵan waǵında gá balalardıń kúlisip turǵan kelbeti, gá ayaqların tepsinip xoshamet berip turǵanları kóz aldına buldırıp, dóńniń etegine barıp gúrs ete qaldı. 6. Kún sayın qurılıstıń pátı óse

berdi. 7. Istiñ házirgi barısında mekteptiñ qurılısı úziliske túsip, kópke shekem pitpeydi. 8. Házir asıǵıspan, bul haqqında keyin ayıp beremen. (*S. Ars.*) 9. Sózleri salmaqlı, pikirleri anıq jáne ákesine ókpe-giynesi de bar edi. (*A. Á.*)

85-shınıǵıw. Tómendegi úzindini oqıp shıǵıñ. Ondaǵı kómekshi sózlerdi tawıp, gáptegi mánisi menen xızmetin túsindirip beriñ.

Jazı menen qawın-qámekti de usı jerge egedi, húkimet ornap basqalardıñ qalay bolǵanı menen isi joq, burın bir qıytaq ta jeri joq, bárqulla bayǵa jallanıw menen kún kórip kiyatırǵan, Qoshımın jolı boldı da qaldı. Ótegen baydın jerinen buǵan da tiyisti. Jer berilip atır degendi esitkende «erteñ tap Ótegen bay kelip óltirip ketse de, bir kún bolsa da ómirimde jer alıp óleyin» dep, aldı menen bargan. «Eñ bolmasa pálen jılı jerli bolıp edim dep ayıp ótermen degen edi, jer bólistirip bergen húkimettiñ adamına. Sol jerin jıldı aylandıradı, jerdi tap nárestedey mápelep kútedi. Tógin tógip waqtında suwǵarılǵan jer gúzde saqıy alaqañın jayadı. Hayalı júdá duwpiyaz, miynetkesh, qızı da anasına usap tınbaydı. Bular jıldı sol jerdi toltırıp palawqabaq, asqabaq, qawın egedi. Jer bolǵanıña! Qısı menen tógin tógip kúsheytip qoyǵan jerge ne ekseñ tikke turadı! Qawın menen asqabaqtıñ pálekleri ál-aspańǵa qaray qap-qara dút toǵay bolıp ósip ketedi, jerdiñ kúshliliginen qawınları pisemen degenşe qaq-qaq ayırılıp jatqanı, asqabaqların aytpaysañ ba, hárqaysısı qara qazanday. (*B. S.*)

86-shınıǵıw. Oqıñ. Tirkewishlerdiñ ózi dizbeklesken sózi menen birge qanday sorawǵa juwap beretuǵının anıqlañ.

1. Kempir búkshenlewi **menen** hasasın tayanıp tar soqpaq boylap júrip kiyatır. 2. Kempir alǵa qaray entelep adım taslaǵan **sayın** uzın kóyleginiñ keñ etegi soqpaqtıñ eki boyın tegis qaplap alǵan qalıñ shópplerdi sıypaq etedi. 3. Mañlayınıñ terin súlgi **menen** ásten sıpırdı. (*P. E.*) 4. Azannan keshke **shekem** bir tislem nan ushın bilegi talıp, kózi qarawıtıp miynet etedi. 5. Aydos ta bul **haqqında** heshkimge hesh nárese demedi. (*Ğ. S.*) 6. Shay iship bolǵannan ákesi **menen** birge olar haremniñ sırtındaǵı kók shóppli jerge baradı. (*Sh. A.*)

Atlıq, almasıq, háreket atı kelbetlik feyillerden keyin kelip, olardı basqa da bir mánili sózge baylanıstıratuǵın kómekshi sózlerdi **tirkewish** deymiz.

Ol ózi dizbeklesip kelgen sóz benen birgelikte bir sorawǵa juwap beredi hám birgelikte bir gáp aǵzası boladı. Tirkewishler ózinen burın kelgen ataw, iyelik, barıs, shıǵıs sepliklerindegi sózler menen baylanısadı. *Mısalı:* 1. Endi ózleriñ **tuwralı** ayt. (*Ó. A.*) 2. Oqıwshı **mektepke** qaray adım attı. Azat qonaq **baladan burın** ishke kirdi.

87-shınıǵıw. Menen, ushın, berli, sayın, burın, jóninde, qaray tirkewishleriniñ tiyislilerin kóp noqattıñ ornına qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıñ.

1. Xalıq ... tuwılıp kámalǵa keldiñ, Jawınger jasları baxıtlı eldiñ. (*S. N.*) 2. Búgin atız azamatları ... ushıraspaqshı. 3. Sen qashannan ... bul jerde júrsen? 4. Kún ... oqıwǵa ıqlası arta berdi. 5. Ol bul súwret ... heshkimge aytpaǵan edi. 6. Toyǵa bir kún ... keldi. 7. Awılǵa ... piyada júrip ketti.

88-shınıǵıw. Oqıñ. Tirkewishlerdi tabıñ. Olardıñ ózi dizbeklesken sózi menen birge qanday máni ańlatatuǵının anıqlañ.

1. Aysánem Azattıñ basınan baslap ayaǵına deyin sın kózi menen sholıp shıqtı. 2. Araldıñ balıǵı ortadan göre ishki kólinde kóbirek ushırasadı. 3. Bul kúnlari balıqshılar jaǵaǵa jaqın uchastkalarda edi. 4. Balıq awlaw ushın awılǵa jaslardıñ bárin teñizge shıǵarıw kerek. 5. Olar batisqa qarap jayı menen taranıp otır. 6. Aqshıl bult dóńgelenip joqarı qaray órlep kiyatır. 7. Basshı bolǵan soñ qáytsin, ǵamımızdı oylaydı. 8. Usıdan keyin xalıqtıñ dástúri boyınsha Begdullalardı basqa shıǵarıp, óz aldına úy tigip berdi. 9. Shinında, bul eki shabaz Begjan sıyaqlı basshı adamnıñ ǵamxorlıǵına zárúr edi. 10. Bular ózge taman júrgen sayın muz tegislenip jalt-jult etedi. 11. Gúljan bul úyge kelgennen beri maqtaw sóz esitken joq. 12. Bunı tap búginge deyin qızdıñ ózinen basqa heshkim de bilmeytuǵın edi. (*Ó. A.*)

89-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Tirkewishlerdi tawıp, olardıñ dizbeklesip kelgen sózi menen birge astın sızıñ.

1. Jigittiñ attı tutup ákelgeni ushin raxmet ayttı da, attı birden shaba jóneldi. 2. Bunnan soñ Jumamurat penen Súyin-biyke de bir-birine ushırasa almadı. 3. Meniñ olar menen kelise almashıǵımdı bileği. 4. Jıńǵılıq arqalı Jıńishkege sozılǵan jol usı jer arqalı ótedi. (K. M.) 5. Ernazar oǵan: «Sen qashannan beri kózi ashıq bola qaldıń?» — degisi keldi. 6. Ol kúndegiden göre búgin ğayratlıraq qıymıdap, balasınıń moto-cikli turǵan jayǵa kirdi. (Ó. A.) 7. Birazdan keyin olar otırǵan ójireniñ ishinen, qazanda qaynap atırǵan tawıq sorpanıń jaǵımlı iyisi shıǵıp turdı. (U. P.)

90-shınıǵıw. Tuwralı, arqalı, ushin, sıyaqlı, menen tirkewishlerin qollanıp 5 gáp dúziñ. Tirkewishlerdiñ qaysı sóz shaqabı menen diz-beklesip, mánilik baylanısqa túsip turǵanın aytıp beriñ.

Úlgi: Ilahiyda mańlayındaǵı monshaq-monshaq terlerdi oramalıñ ushı menen qayta-qayta sıpırıp otırıp, taǵı oylanıp qaldı. (U. P.)

SALT-DÁSTÚR JÍRLARÍ

TIRKEWISHTIŇ TÚRLERI

91-shınıǵıw. Tómenдеgi qaraqalpaq salt-dástúr jırları haqqında berilgen tekstti oqıñ. Milliy dástúrlerge baylanısıl awızeki túrinde soraw-juwap ótkeriñ.

TURMÍS-SALT JÍRLARÍ

Xalqımız mádeniyatınıñ ajıralmas bólegi kúndelikli turmista ushırasatuǵın milliy salt-dástúrleri bolıp esaplanadı. Olar xalıq dástúrlerine baylanısıl bolǵan toy baslaw, háwjar, sıńsıw, bet ashar, besik jırı usaǵan dástúrler. Bular hárqaysısı óz naması menen ayılǵanı sebepli turmıs-salt jırları yamasa toy dástúri hám xalıq dástúri dep te atalǵan. Bular belgili bir nızamda jazılmaǵan, solay bolsa da xalıq dástúrin buzıw yamasa burmalaw oǵada uyat hám nadurıs bolǵan. Solay etip, awızeki xalıq dóretpesindegi turmıs-salt jırları xalqımızdıñ

mádeniyatınıñ dárejesin belgileytuǵın oǵada bay etnografiyalıq material bolıp esaplanadı.

(Qaraqalpaqlar tariyxınan)

Toy qosıqları hár bir xalıqtıñ tariyxıy ómirinde oǵada keñ tarqalǵan salt-dástúr jırlarınıñ biri. Bunda xalıqtıñ kóp jıllıq mádeniy tájiriýbeleri jámlengen. Toy jıyınlarında xalıqtıñ barlıq úrp-ádet dástúrleri qollanıladı. Onda xalqımızdıñ toy baslaw, háwjar, sıńsıw, bet asharları aytıladı. Toydıñ baslanıwında qosıqshılar tárepinen dáslep «Toy baslaw» qosıǵı atqarıladı. Bul qosıqta toydıñ beriliw sebepleri arnaw qosıqları arqalı bayanlaytuǵın bolǵan. Bunnan soñ «Aytım» qosıqları atqarılıp, onda kelinshektiñ ózine násiyat túrinde aytıladı. Al, keyin «Sálem» qosıqları atqarılıp, kelinshekti sol awıl menen tanıstıradı. Bular geyde tutası menen «Bet ashar» dep te aytıladı.

BET ASHAR

Kelinshek keldi kóriñiz,
Iyilip sálem beriñiz.

Quwanishli toylasin,
Qaraqalpaq elimiz.

Jipek bolip jayılıp,
Elime altın gúz keldi.
Kelinshek bolip qiyılıp,
Ala tawdan qız keldi.

Minaw altın bosagan,
Iyilip kel, kelinshek.
Tatılıqtıń torqasin,
Kiyinip kel, kelinshek.

Toy degen quwanishtıń bası bolar,
Toy dese quwrap qalğan bas jumalar.
Bul toydı qosıq penen baslayın men,
Sıylıqtı tóge berin, jan ağalar.

Toynıız qutlı bolsın deymen tağı,
Úkemniń jaynay bersin baxıt bağı.
Jigitler, qızdırınlar merekeni,
Saz shertip, qosıq aytar keldi wağı.

Toy berse awılımniń dańqı shıǵar,
Toyǵa dep, bala-shaǵa sendey aǵar.
Toy qádesin sorasam toyxanadan,
Bermeymen dep qádeni kimi buzar.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
salt-dástúr	urf-odat	салт-дәстүр	däp-dessur	обычай
toy dosıqları	to'y qo'shiqlari	той жырлары	toý aýdymlyary	свадебный песни
arnaw	bag'ishlov	арнау	bagyşlamak	посвящать
mádeniyat	madaniyat	мәденият	medeniýet	культура
qosıq	qo'shiq	өлең	goşgy	песня
atqarıw	bajarish	атқару	yerine ýetirmek	выполнять

xalıq	xalq	халық	halk	народ
bayanlangan	bayon	баяндалған	beýan edilen	протоколирован
	etilgan			

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qaraqalpaq milliy úrp-ádet dástúrlerinen nelerdi bilesiz?
2. Salt-dástúr jırlarına qanday qosıqlar kiredi?
3. Toy qosıqları neshe basqıstıan ibarat?
4. Özlerińiz biletuǵın dástúr qosıqlarınan aytıp beriń.

92-shınıǵıw. Teksttegi qara hárip penen jazılǵan tirkewishlerdiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Bir kúnlik brigada **boyınsha** 30,13 procent bolıptı. (Q.J.)
2. Sonda olar **menen** kóp másele **ústinde** sóylesti. (A.B.)
3. Olar brigadalardı aralap densawlıqtı saqlaw **jóninde** lekciyalar oqıydı. (A.Q.)
4. Sol **tuwralı** barmasam, taǵı bolmaydı. (Ó.A.)

Túpkilikli tirkewishler jeke turǵanda leksikalıq máni bildirmeydi. Olar—**ushın, deyin, sheyin, shekem, sayın, kibi, sıyaqlı tárizli, yańlı, menen, benen, penen, haqqında, tuwralı, jóninde, arqalı** hám t.b.

Atawish tirkewishlerdiń ornına qaray birde leksikalıq máni bildiredi, birde bildirmeydi. Olar—**keyin, soń, burın, aldın, basqa, ózge, janında, qasında, tusında, artında, aldında, ishinde, ústinde** hám t.b. *Mısalı:* 1. Ol **keyin** (mánili) qayttı. 2. Bizler **burın** (mánili) keldik. 3. Ol **bizlerden keyin** (kómekshi) qayttı. 4. Asan **bizlerden burın** (kómekshi) dalǵa shıǵıp ketti.

93-shınıǵıw. Gápkerdi oquń. Túpkilikli tirkewishlerdi tawıp olardıń qanday seplik formalı sózler menen dizbeklesip kelgenin túsindirin.

1. Bala úyine juwırıp kelemen degenshe avtolavka da úylerdiń artı menen jaqınlap kelip qaldı. (Sh.A.)
2. Mine, usı kúnnen beri onıń ómirine úlken ózgeris kirdi. (K.A.)
3. Náreste qundaqlanıp, besikke bólendi jáne úlkenlerdiń ol haqqında ne aytısıp atırǵanına biyxabar óse berdi. (A.X.)
4. Rustem kibi batır bolsın dep, atın Rustem qoyǵan balası eki jasqa tolǵan. (Q.J.)
5. Báhardegi Ámiw yańlı máwij urıp,

tolip tasayın. (A. O.) 6. Onın esesine qol salıp otıratuǵın eki súyenishiniń basında saat tárizli eki úskene ornatılǵan. (M. N.) 7. Kúnge pisken mis reńli bet almalarına deyin qalıń buwrıl saqal qaplaǵan. (I. Y.)

94-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdiń astın sıızıp, olardıń qaysısı túpkilikli tirkewish, qaysısı atawish tirkewish ekenin anıqlań.

1. Dıřektordıń aldında turǵan jigittiń sıpayılıǵına ishinen tásiyin qaldı. Basınan ayaǵına shekem kóz juwırtıp, heshkimge shıramıta almadı. 2. Sol benzovoz esaptan shıǵıp qalǵan bolsa, usı waqıtqa shekem nege metallomǵa tapsırıp jibermedińiz? (K. N.) 3. Kempir apam qartayǵan menen ele tándar, júristurısı shap-shaqqa edi. (S. X.) 4. Kún ótken sayın dógerekti qar basa basladı. (J. A.) 5. Gazetadan keldi degen soń shın júrekten ashılısıp sóyleskim keldi. (A. A.) 6. Jambaslap jatqan biy kópshikti artı jaǵına tasladı, tikeyińkirep saqqa júgindi de, aldında bastırıwlı turǵan dasturqandı ashtı. (G. S.) 7. Táwir-aq jol asqannan soń oń tárepke burılıp, ayaq soqpaqqa tústik. (X. S.) 8. Balańız jóninde sóylespekshi edim, — dedi muǵallım. (Q. A.)

95-shınıǵıw. Tómendegi tirkewishlerdi keltirip, kórkem shıǵarmalardan 8 gáp tawıp jazıń. Olar atlıq, almasıq, háreket atı hám kelbetlik feyillerge dizbeklesip kelgen bolsın.

Tirkewishler: menen, sayın, haqqında, arqalı, kibi, taman, burın, soń.

Úlgi: Qolındaǵı qamshısın sál kóterse boldı, keshegi jol menen arbanı tartıp alǵa talpınadı. (X. S.)

Feyil tirkewishler birde leksikalıq máni bildiredi, birde bildirmeydi: **qarap, qaray, qaraǵanda, qaramastan, baslap, boylap, jaǵalap** sıyaqlı sózler kiredi. *Mısalı:* 1. Paroxod ketip baratırǵan jaqqa **qarap** (tirkewish) jaǵıstı jaǵalap juwırdı. (K. S.) 2. Ol balalardı **qarap** (feylil) sózin dawam etti.

96-shınıǵıw. Tekstten feylil tirkewishleri bar gáplerdi terip kóshirip jazıń. Olardıń qaysı sepliktegi sóz benen qatar kelip turǵanın anıqlań.

1. Ózi qızıq jigit eken, betine qarap murtın tawlap kúldi. 2. Ğarrı biydiń kewli jaman nárese sezip dawıs shıqqan shoq qamısqa qaray asıǵıs juwırdı. 3. Qaray qoyıń, Áliy ata, attı otırısı, qurashı — xiywalı. 4. Oǵan deyin jol azıq tayarlanadı. 5. Ol birazǵa shekem únsiz otırıp, eki tuwısqannan ujbıatlı juwap ala almaytuǵının bildi. 6. Esengeldige shekem túrgelip nálemlesti. 7. Komissiya májilisi sáskege taman baslandı. (T. Q.)

97-shınıǵıw. Berilgen tirkewishlerdi tómendegi úlgi boyınsha úsh topardı bólip jazıń. Olardıń bóliniw sebeplerin túsindirıń.

Shekem, ishinde, qaray, soń, baslap, arqalı, üstinde, keyin, menen, ushın, aldın, tuwralı, sayın, janında, boyı, qarap, beri, qaramastan, keyin, göre, ózge, bola, muwapıq, qaramay, bilay, jaqın, basqa, qarsı.

Úlgi: 1. Túpkilikli tirkewish: haqqında, ...
2. Atawish tirkewish: ishinde, ...
3. Feyil tirkewish: boylap, ...

98-shınıǵıw. Kóp noqatıń ornına tómendegi tiyisli sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń tirkewishlerdiń qaysı túri ekenin hám qanday sepliktegi sóz benen baylanıslı kelgenin kórsetiń.

1. Men bermáǵan ... taysaldım. (K. S.) 2. Qızıl qum ... aptap ıssılıq túske ... kóterildi. (G. S.) 3. Xızmet etkil udayına xalıq (Berdaq) Sen ... jettik bul ıǵbal — baǵqa.

4. Turmısımız taza bolǵan endi,
Kiyimler de kóshken jańasha túrge. (I. Y.)
5. Siz jasaysız Ámiw jaǵalarında
Hár kúni shıǵıstan atqan tań (I. Y.)

Kerekli sózler: arasında, soń, ushın, taman, arqalı, qaray, menen.

99-shınıǵıw. Tómendegi sóz dizbeklerindeki tirkewishlerdiń qaysı sepliktegi sóz benen dizbeklesip kelgenin anıqlań.

Bayramnan soń, buyırıq boyınsha, dárya arqalı, kún sayın, azatlıq ushın, jumıs tuwralı ayttı, úyge qaray, trotuardı qarap

jüriw, azan menen turıw, attıń üstinde otırıw, keshke jaqın islew, dostı ushın aldı, joldı jaǵalap júriw, dáryaǵa deyin barıw, stoldıń üstinde tur.

100-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdiń astın sıızıp, qaystı túri (túpkilikli, atawish, feyil tirkewish) ekenin kórsetiń.

1. Ol kóp waqıttan berli Moynaqta jasaydı. (A.B.) 2. Eki-úsh adam awılǵa qaray juwırıp ketti. (K.S.) 3. Ekinshi másele bunnan kóre basqaraq. (Ó.A.). 4. Tazadan qazıq qaǵıp, sonnan soń barıp ógizlerdi ákelip bayladı. (Sh.S.) 5. Úsh aydan keyin bizlerdey muǵallım bolıp keledi. (Sh.S.) 6. Tolıbay mennen burın barıp, keshigip qaldım ba dep hawlıqqan edi. (Sh.S.) 7. Qosıp qoyǵan jerlerimdi ózińnen basqa bilmeydi. (Sh.S.) 8. Jiberilgen qátelikti dúzetiwdiń barlıq ilajı házirden baslap kórilme, shataq awhal. (Sh.S.)

WATANǴA SADIQLIQ

DÁNEKERLER HÁM ONIŇ TÚRLERI

101-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıń. Mazmunın túsiniń alıń. «Ana-Watanaǵa sadiqlıq» degende neni túsinesiz?

AQIL BABANIŇ NÁSIYATLARI

Óz Watanın súymegen adam — jaman adam. Kimde kim óz ana topıraǵın, aǵar suwların, biypayan shóllerin, dala-qırların shın júreктен súyse, ol kem bolmaydı, ómirdegi alǵa qaray ósiwine jaqsı boladı. Zawal kórmey kámal tabadı. Watanaǵa qıyanet etkenler bolsa, xalıqtıń ǵázebine ushıraǵan adamlar. Qanday adam bolıwına qaramastan, waqtı kelip oǵan qarıs jer buyırmaydı. Bir qısım ana jer topıraǵı bir qısım altınnan da qımbat dep biykarǵa ayılmaıdı.

Danıshpannan soraptı:

- Siz ushın eń ullı hám qımbat nárese ne?
- Watan, — dep juwap beripti ol.
- Ne ushın?

— Sebebi, bul topıraq, bul jer men tuwılıp ósken, kindik qanıń tógilgen jer, ómirge qarap qádem basqan mákan. Usı jerdiń duzın tatıp, suwın iship, hawasınan dem alıp óstim, kámalǵa keldim. Sonıń ushın ol meni dúnyaǵa keltirip tárbiyalap kámalǵa jetkizgen anam kibi muqaddes. Ananı Watanaǵa, Watandı anaǵa teńewdiń sebebi de sonda.

(Ádepnama).

102-shınıǵıw. Berilgen Gúlnara Nurlepsovanıń «Watan» qosıǵın kórkemlep oqıń hám yadlap alıń.

WATAN

Suw tańsıqlıǵınan qıynalsa elim,
Daqıl ónbey kewip qalsa da jerim.
Mehir-muhabbetim tasqınlap meniń,
Seni shın júreктен súyemen, Watan!

Sende babalardıń basqan izi bar,
Hikmet danalıqqa tolı sózi bar.
Hár giyańda jeti atamnıń kózi bar,
Men ushın muqaddes mákansañ, Watan.

Dos-yaranım, ata-anam bar sende,
Quwanışım, qayǵım bári bir sende,
Dúnyada eń sulıw jerde júrgende,
Bawırıña meni tartarsañ, Watan!

Alıs ketsem uzaq tura almaspan,
Qıymas doslar «bol» dese de bolmaspan,
Jumıslarım pitse bir kún qalmaspan,
Qushaǵıña qustay ushaman, Watan.

Qıyalıma kelmes alıslap ketiw,
Jeri jánnet, gózzal bostanaǵa jetiw,
Qanday bolǵanda da seni güllentiw,
Meniń úlesime tiyisli, Watan.

Duzlı shańǵıt mazamızdı alsa da,
Aralım tartılıp, suwsız qalsa da,

Täbiyat ne qıylı zâwlim salsä da,
Qushağında mǎñgi qalaman, Watan!
Sáğan sadıq perzent bolaman, Watan!

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayıra qosıqta ne haqqında aytıp ótken?
2. Watan haqqındaǵı túsiniklerinizdi aytıp berıń.
3. Tuwılǵan jer haqqında qaysı shayırlardıń qosıqların bilesiz?
4. Watan tuwralı, oǵan sadıq bolıw haqqında qanday naqıllardı bilesiz?

103-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń dánekerlik xızmetin bilip alıń.

1. Alpamıs **penen** Qarajan tórt ay temir úyde shubardı qozǵamay baǵıp, óz jurtındaǵı qáddine keltirip, semirtti. («A») 2. **Sonlıqtan** Erpolattıń bunday bolıp baratırǵanın ishi jaman kórse de, ashırwın sırtına shıǵarıp qarsılıq qıla almay tanımaytuǵın adamday bolıp turǵanı. (M. D.) 3. **Biraq** hayal ele oy teńiziniń ushına jete alǵan joq. (N. D.) 4. Buni **ya** Jiyemurat, **ya** Dármembay bayqamadı. 5. **Lekin** ekewi kópke deyin til tabısa almadı. (T. Q.)

Gáptiń birgelikli aǵzaların yamasa qospa gáp qurılısındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın qollanılatuǵın kómekshi sózlerdi **dánekerler** deymiz.

Dánekerler túrlenbeydi hám gáp aǵzası bola almaydı. Olar dara hám qospa túrinde qollanıladı: **hám, jáne, jáne de, taǵı, taǵı da, da, de, (ta, te), menen (benen, penen), ya, (yaki, yamasa), biraq, sebebi, sol sebepli, degen menen, sonda da, bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa, eger, eger de, onda hám t.b.**

Ayırım kómekshi sózler birde dáneker, birde tirkewish xızmetin atqaradı. *Mısalı:* **Arıwxan menen** (dáneker) **Nabira** óz jumıslarına **juwapkershilik penen** (tirkewish) qaraydı.

104-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dánekerlerdiń astın sızıń. Olardıń gápte qanday xızmet atqarıp turǵanın anıqlań.

1. Qısta qara úylerdiń qanatlarına qalıń kiyiz, ya shıpta tutılsa, jazda olarǵa jez shiy, yamasa qoǵa, qamıs shiyler tutıladı. Jazlawǵa da úlken, kishkene úyler qatarlasıp tigiledi. (Q. A.) 2. Juwap bolmaǵan soń, ǵarrı artqı ókshesi menen bes-altı adım keyin sheginip barıp, taǵı sol tesikke qol qawsırıp júginip keldi. Ǵarrı biyshara ólimge moyınsınǵan kisidey sılıq otıra qaldı da, taǵı da jan aybat penen aqırǵı mártebe arız-xanaǵa umtıldı. — Zamanında: «Esengeldi keldi, nar keldi, olja menen mal keldi» atǵan biy edim. Muxammed Pana da Qońırat jigitleri menen Xiywadaǵı toyǵa kelgen edi. (K. S.)

Tapsırma. Qaysı dánekerdiń sóz benen sózdi, qaysı dánekerdiń gáp penen gápti baylanıstırıp turǵanın túsindirip berıń.

Dánekerler gáp penen gápti, sóz benen sózdi baylanıstıradı hám mánisine qaray eki toparǵa bólinedi:

1) dizbeklewshi dánekerler, 2) baǵındırıwshı dánekerler.

1. Dizbeklewshi dánekerler jay gáplerdiń quramındaǵı birgelikli aǵzalarǵı baylanıstıradı. *Mısalı:* 1. Asqar onnan da eser **hám** ójet. 2. **Ya** tórt tárepine názer salıp qaraydı, **ya** tıń tıńlaydı.

2. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine ǵárezsiz, teń mánide baylanıstıradı. *Mısalı:* 1. Asqar átirapqa qaraydı, **biraq** hesh nárese kórinbeydi. (Ó. X.) 2. Dáslep shań aralas dawıl turdı **da**, soń qara dúttey tútigip bult munarlandı. (Sh. S.)

Dizbeklewshi dánekerler **biriktiriwshi** (hám, jáne, taǵı, da/de, ta/te, menen, benen, penen, al t.b.), **qarsılas** (biraq, lekin, al, biraq ta, sonda da, sóytse de, degen menen, tek t.b.), **awıspalı** (ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, alle, meyli t.b.), **gezekles** (ga, gáhi, gáde, geyde, bir, birese, birde, bazda, ári t.b.) mánilerde jumсалadı.

105-shınıǵıw. Tekstten dánekerlerdi tabıń. Olardıń xızmeti boyınsha (dizbeklewshi yamasa baǵındırıwshı) túrin anıqlań.

1. Al, kishkene jigit olardıń gápine qulaǵın salǵanı bolmasa, artıq-kem sóz qospaydı. (K. S.) 2. Mına Artıqbay menen ana Sápiwranı adam etken de bizler, endi usılardıń keleshek baxtın

qorğaytuğın da bizler. (K. S.) 3. Lekin biz birden urısqa tūseyin dep baratırğanımız joq goy. (K. S.) 4. Biraq aǵam ya apamdı, ya meni maqullamastan tūnerip ornınan turdı. (K. S.) 5. Bizge aǵayın bolmasa da paldan tatlı qońsımız edi. (K. S.)

106-shınıǵıw. Oqıń. Dánekerlerdi tabıń. Olardıń dánekerlerdiń qanday túri ekenin anıqlań.

1. Ya arqada, ya qublada jarq-jurq etken shaqmaqlardıń jaqtısınan, tūn ishinde awıldıń ústi bir zaman jaqtılanıp ketedi de, jáne qarańǵıǵa ǵarq boladı. 2. Kúni keshe qar menen jawın aralasa jawıp, diyqanlardıń ápsheřin qashırdı, jumıs onsha ónbedi. 3. Jupargúl daladan muzlap kelgen kelinin jılıtıp alıw ushın, aldına dasturqan jayıp, shay-jarmasın qoydı. 4. Geyde jalin bolıp sharpiysań, geyde alaqańıǵa salıp ayalaysań! 5. Sebebi, olardıń erteńgi jaqsı kúninen úmiti úlken, isenimi mol edi. 6. Biraq Jupargúldiń kewlin qabartıp alaman ba dep qorqıp júř. 7. Sonda da, aytpasa bolmaytuğın túri bar. (J. Sap.)

107-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dizbeklewshi dánekerlerdi tawıp, astın sızıń hám olardıń baylanıstırıwshılıq xızmetin (birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelgen be yamasa qospa ǵápti me) anıqlań.

1. Suwǵa salınǵan nárete de, kergen aw da, tartılǵan jılım da sıǵasıp balıqqa tolǵan. (K. S.) 2. Allayar olardı shıramıtadı, lekin tanımadı. (T. Q.) 3. Jası kishilik iybesi menen tómén qarap otırǵan jigitke jáne bir ret názer saldı. (Ǵ. S.) 4. Men otırǵan orınlıq baǵanaǵı shardıń ishindegi orınlıqqa qaraǵanda biraz keńlew, lekin tóseǵi sál qattıraq eken. 5. Stol menen birge jáne eki orınlıq kóterilip shıqtı. (M. N.)

TÁBIYATTÍ QORǴAYÍQ

BIRIKTIRIWSHI HÁM QARSÍLAS DÁNEKERLER

108-shınıǵıw. X. Saparovtıń «Kiyikler» gúrrińin dawıslap, kórkem tásirli etip oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

KIYIKLER

Meniń úyim Ústirttiń eteginde jaylasqan. Ata-anam sharwa bolǵanlıqtan qoylardıń jayılımı ushın awıldan ereklew irge basqan. Men oqıytuğın mektep shoq awıldıń ortasında. Mektep penen biziń úydiń arası táwir-aq jer bar.

Qıs ayı bolǵanlıqtan jer betine aq kórpe jamılıp jatır. Mekteptegi sabaq pitip, hámme oqıwshılar óz úylerimizge daǵıstıq. Men de úyge aparatuğın jolǵa tústim. Az ǵana júrgennen soń izimnen bir mashina jetti. Qarasam, onıń kabinası bos eken. Men jol she-tinde turıp, shofyorga qol kóterdim. Ol da tusıma kelip, shúyk etip toqtadı. Men shofyorga:

— Ústirt eteginde túsip qalaman. Alıp ketiń, aǵa? — dep ótinish ettim.

Shofyor: — Mine goy, balam, jolda túsip qaladı eken-seń, — dep onıń kewline jaqsılıq endi. Mashina áste júrip kiyatır. Bir jerlerge kelgende onlaǵan kiyikler uzaqtan kóz aldımızda kórin-di.

Kiyikler mashinanıń dawısın esitti me yamasa qarasın kór-di me, jol menen aldına qaray tuyaqlarına zor berdi. Aydawshı mashinanıń tezligin arttırdı. Men aydawshıǵa qarap:

— Mashinanı qattı aydadıńız goy, aǵa, kiyiklerdi jaqınnan kórgińiz keldi me? — dedim. Shofyor:

— Joq, olay emes. Olardıń izine jetip, mashınaǵa bastırıp óltiremen. Góshi úydegi bala-shaǵama awqat boladı. Góshiń qımbat ekenin bileseń be óziń? — dedi dawısın qattıraq shıǵarıp.

Men sonda aydawshınıñ jaman qıyalğa ketkenin sezdim de: — Ağajan, olardı mashınağa bastırıp óltirmeñ. Obal boladı. Kiyikler sup-sulıw eken. Kózleri gáwharday, qulaqları qayshıday eken. Olar dalalıqtan jegendey shóp tabalmay etekke, awıldı panalap kiyatırğan shıǵar. Kiyikler Ústirttiñ kórki hám ónip ósetuǵın baylıǵımız ǵoy. Olardı óltirmeñ, ağajan! — dep jalındım.

Meniñ bul sózime aydawshınıñ júrek-bawırı eljiredi me, mashinanıñ tezligin páseytti. Men de sonıñ arasında úydiñ tusına kelip qalǵan ekenmen. Mashinadan tústim. Aydawshıǵa qarap:

— Raxmet sizge, aǵa, Ústirttiñ erkesi — kiyiklerdi ájel tırnaǵınan qutqardıñız. Usınday mehribanlıq sizge bárhama joldas bolǵay! — dedim.

Aydawshı mashına kabinasına basın shıǵarıp:

— Óltirmeymen! — dedi. Sonıñ arasında kiyikler de alǵa taman qustay ushıp, olardıñ qarası bizlerden ádewir alısladı.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
kiyik	kiyik	кнйк	keyik	олень
sharwa	chorva	шаруа	çarwa	скотовод
sulıw	suluv	әдемі	owadan	красиво
jol	yo'l	жол	ýol	дорога
kózleri	ko'zlari	көздері	gözleri	глаза
baylıq	boylik	байлық	baylyk	богатство

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Gürriñde Ústirttegi qaysı haywan keltirilgen?
2. Kiyikti kórgen shofyor qanday háreket isleydi?
3. Shofyordıñ pikirinen qaytıwına ne sebepshi boldı?
4. Kiyikler haqqında nelerdi bilesiz?
5. Gürriñnen dәнеkerlerdi terip jazıñ.

Birgelkili aǵzalarđı hám jay gápplerdi óz ara teñ mánide baylanıstıratıuǵın dәнеkerler **biriktiriwshi dәнеker** dep ataladı.

Biriktiriwshi dәнеkerlerdiñ xızmetin **hám, jáne, taǵı, da/de, ta/te, menen, benen, penen, al** dәнеkerleri atqaradı. *Mısaltı:* 1. Jolbarıs torańıldıñ túbinde birazǵa shekem arman-berman keselep júrdi de qoydı. (Ó. A.) 2. Neft hám gaz xalıq xojalıǵınıñ barlıq tarawlarında paydalanıladı. («E. Q.»)

Mánileri óz ara qarama-qarsı bolǵan birgelkili aǵzalar yamasa jay gápplerdi bir-birine baylanıstıratıuǵın dәнеkerlerge **qarsılas dәнеker** dep ataladı.

Qarsılas dәнеkerlerdiñ xızmetin **biraq, lekin, al, sonda da, sóytse de, degen menen** dәнеkerleri atqaradı. Jazıwda qarsılas dәнеkerlerinen aldın útir qoyıladı. *Mısaltı:* 1. Malları bos júr, **lekin** atı joq. (A. B.) 2. Dawıl tınayın dedi, **biraq** qar japalaqlap jawıp tur. (S. S.)

109-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Biriktiriwshi dәнеkerlerdi tawıp astıñ sızıñ **hám** olardıñ baylanıstırıwshılıq xızmetin (birgelkili aǵzalarđı baylanıstırıp kelgen be, yamasa qospa gápti me) anıqlañ.

1. Suwǵa salınǵan nárete de, kergen aw da, tartılǵan jılm da sıǵasıp balıqqa tolǵan. (K. S.) 2. Stol menen eki orınlıq kóterilip shıqtı. (M. N.) 3. Hám qızıqtım, hám shúkir ettim. (I. Y.) 4. Sonı apaña hám aǵaña ayt. (K. S.) 5. Artıqbay bul sózge súysinerin de, shorshınarın da bilmey, qızdıñ betine tigildi de qaldı. (K. S.) 6. Ayparsha bizler menen xoshlastı da ketip qaldı. (G. I.)

110-shınıǵıw. Oqıñ. Qarsılas dәнеkerlerdi tawıp, olardıñ baylanıstırıwshılıq xızmetin anıqlañ.

1. Nurxoja da joq. Degen menen, bir ilajın tabarmız. (Ó. X.) 2. Men otırǵan orınlıq baǵanaǵı shardıñ ishindegi orınlıqqa qaraganda biraz keñlew, lekin tósegi sál qattıraq eken. (M. N.) 3. Allayar olardı shıramıtadı, lekin tanımadı. (T. Q.) 4. Tán qartaysa — tábiyattıñ nızamı, Biraq jaslay jan qartaysa, sol jaman.

AWÍSPALÍ HÁM GEZEKLES DÁNEKERLER

111-shúğıw. Berilgen tekstti oqıń. Tekstte berilgen dánekerlerdi anıqlań.

Ábu Rayxan Muhammed ibn Axmed Beruniy 973-jıldıń 4-sentyabrında áyyemgi Xorezmniń Kat qalasında házirgi Qaraqalpaqstannıń Beruniy qalası átirapında dúnyaga keldi. Jaslıǵınan baslap-aq túrli ilimlerge qızıqqan, nátiyjede jas Beruniy 17 jasında Katte astronomiyalıq mektep shólkemlestirdi. Eń birinshi bolıp dúnyada globustı oylap taptı.

Jerdiń shar tárizinde aylanıwın dálilledi.

Beruniy óz ómirinde 150 den aslam iri ilimiy miynetler dóretken. Astronomiya, gidrostatistika hám geografiyalıq tálimatları jaǵınan Kopernik hám Leonardo da Vinchi kórsetpe-lerinen de ádewir aldın bolǵan edi.

Ol eń kórnekli alım, sebebi óz zamanınıń eń talantlı astronomı, geologı, farmakologı, tariyxshısı, filosofi hám filolog alımı edi. Ol birneshe qosıqlar da jazǵan. Sonlıqtan arab tilinde jazılǵan qosıqları menen bir qatarda, «Tanılamalı qosıqlar» dep atalǵan miynetleri saqlanıp qalǵan.

Onıń 27 jasında jazıp qaldırǵan «Ótmish áwladlarınan qalǵan estelikler» kitabı ayrıqsha orındı iyeleydi. Sebebi, bul kitap Orta Aziyadan tartıp, tap Kishi Aziyaga shekem xalıqlardıń úrp-ádetleri hám olardıń ótmish tariyxı haqqında ańızlardan quralǵan. Bul kitapta áyyemgi grekler, ruminler, hindler, xorezmliler, nasraniyler hám evreyler hám olardıń mádeniy miyrasları haqqında ayıp ótken. Ol «Xorezm haqqında sáwbetler», «Xorezmniń dańqlı adamları» atlı kitaplardı da jazǵan. Biraq bul kitaplar bizge shekem kelip jetpegen.

Beruniy 1048-jılı Gázna qalasında qaytı boldı. Biz bunnan mıń jıllar burın jasap, pútkil dúnya ilimine salmaqlı úles qosqan danıshpan jerlesimizdiń ismi menen maqtana alamız.

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
áyyemgi	qadimgi	ежелгі	gadymy	древний
jaslıq	yoshlik	жастық	ýaşlyk	молодость
shólkemlestiriw	tashkillashtirish	ұйымдастыру	guramak	организовать
dálillew	isbotlash	дәлелдеу	subut etmek	доказаты
talantlı	iste'dodli	талантты	zehinli	талантливый
ańız	rivoyat	аңыз	rowayat	легенда
jerlesimiz	yurtdoshimiz	жерлесіміз	mekandaş	земляк

112-shúğıw. Oqıń. Ráwiyat tiykarında «Besikten tabıtqa shekem ilim izle» degen temada kishi tekst dúziń.

RÁWIYAT

Ullı alım Ábu Rayxan Beruniy haqqında mınaday áńgime bar: Alım ólim tóseginde jatırǵanda qasına shákirtlerinen biri kripti. Ustazınıń sanawlı minutları qalǵanın bilipti. Ol Beruniydiń kewlin kótergen bolıptı. Kútilmegende ustaz sháriyat nızamları haqqında ilimge baylanışlı bir mäseleni túsindirip beriwdi soraptı. Bul birqansha qıyın mäslele eken. Shákirt onı qıynaǵısı kelmepti. «Áweli dúzelip alıń, keyin bir gáp bolar, házir usı mashqalanı biliwińiz shárt pe?» — depti. Beruniy házillesipti. Bilemen, awhalım awır, biraq ketetuǵın bolsam, sol nárseni bilmesten ketkennen göre, bilip ketkenim jaqsı edi! — depti. Shákirt Beruniydiń aldınan shıǵıp, elli qádem júrer júrmesten-aq, shabarman kelip, alım dúnyadan kóz jumǵanın xabarlaptı.

Birgelkili aǵzalarǵı yamasa jay gáplerdi awıspalı mánide baylanıstıratuǵın dánekerlerge **awıspalı dáneker** dep ataladı.

Awıspalı dánekerlerdiń xızmetin **ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, alle, meyli** dánekerleri atqaradı. *Mısalı:* 1. Menińshe, **ya** Aydos, **ya** Begis, **ya** Mirjıq barıwı kerek. (T. Q.) 2. **Ne** atız-shelde, **ne** jolda qıbırılǵan jan joq. (O. B.)

Birgelkili ağzalardı yamasa jay gáplerdi gezekleslik mánide baylanıstıratuğın dánekerlerge **gezekles dáneker** dep ataladı.

Gezekles dánekerlerdiñ xızmetin **gá, gáhi, gáde, geyde, bir, birese, birde, bazda, ári** dánekerleri atqaradı. *Mısalı:* 1. Jálmen **birese** Jiyemuratqa, **birese** Temirbekke qaraydı. (T. Q.) 2. Hawa rayı kúnine qırq qubıladı, **birde** quyash kórinip aynalanı ısıtadı, **birde** silpilegen jawın burshaqlı qargá ulasadı. (T. Q.)

113-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Awıspalı dánekerlerdi tawıp, gáp ishinde qollanıwına itibar berıń.

1. Geyde ilajsızdan bazargá bara qalsa, yaki bir sapargá shıǵa qoysa, úyine qayıtwǵa asıǵadı. (I. N.) 2. Ya basshısı, ya azıǵı joq gáripler sol Xiywadan shıǵıp, Xojelige piyada jete ala ma? (K. S.) 3. Seni ya qasqırlar jeydi, bolmasa ashtan yaki shólden ólesenı goy. (A. B.)

114-shınıǵıw. Oqıń. Gezekles dánekerlerdi tawıń. Olardıń gáp ishinde (tákirarlanıp hám tákirarlanbay) qollanıwına itibar berıń.

1. Qızlar gá küledi, gá júzim jeydi. (K. M.) 2. Kinoteatrdıñ mańlayshasındaǵı kók ala, qızıl ala jazıwlar birese óship, birese janadı. (I. N.) 3. Aydos bazda qatal, bazda jumsaq minezli. (G. S.)

4. Geyde sıńǵırlap kelip küledi,
Geyde qayırgá shıǵıp júredi. (I. Y.)

115-shınıǵıw. «Ullı alım» temasında kishi tekst dúziń. Tekst ishinde dizbeklewshi dánekerlerdi paydalanıń. Olardıń gáptiń qaysı jerinde kelgenine itibar berıń.

ALISHER NAWAYÍ

BAGÍNDIRÍWSHÍ DÁNEKER

116-shınıǵıw. Oqıń, mazmunın sóylep berıń. Tekstten dánekerlerdi kórsetiń. Gáptiń qay jerinde kelgenin anıqlań.

Danishpan hám oyshıl Álisher Nawayı XV ásirde-aq dúnyanıń kóplegen ellerine belgili boldı. Kúnshıǵıs klassikalıq ádebiyatında «Jeti juldızdıń biri» sanalǵan Nawayıń ismi Kúnshıǵıs penen Batisqa taralıp ketti. Ol tek ǵana patsha sarayında wázir dárejesinde islewine qaramastan, xalıq táǵdirin oylawǵa umılǵan ullı talant iyesi boldı.

Álisher Nawayı 1441-jılı 9-fevralda Xorasan úlkesiniń paytaxtı Gerat qalasında tuwıldı. Álisher jashıǵınan baslap-aq shah balaları menen birge tárbiyalanadı. Ol jas waqıtlarınan Saadiy Sheraziydiń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmaların, Fadratdin Attardıń «Quslar tili» shıǵarmasını qunt penen oqıy baslaydı.

Nawayı on eki jaslarınan-aq qosıq jazıwǵa kirisedi. Oǵan Lutfiy ustazlıq etken. Álisher ózinen keyingi áwladlarǵa jigirma tomnan aslam ájayıp ádebiy miyrasların qaldırdı. Ol: «Men tek türkiy (ózbek) shayırdı ǵana emespen, meniń pikirimdi pútkil türkiy tilles xalıqlar qosılıp tınladı. Solardıń ishinde türkmenler de bar», — degen mániste aytqan. Shayırdı Maxsud Sheyhzada «gúzzel mülkiniń sultanı» — dep keltiredi.

Nawayıń «Xazoyinul-maoniy» (Maǵanalar ǵáziynesi) shıǵarması úlken tórt kitaptan turatuğın diywan esaplanadı. Bul kitap 1491—1498-jılları jazılǵan. Adamzattıń ana tábiyat penen baylanısı shayırdı shıǵarmalarında sóz etiledi. *Mısalı:*

Bul dúnya bar eken, sen barsań insan,
Álem saǵan mütáj, sen mütáj onnan.
Bul dúnyada heshkim bolmasa güldiń sebeti,
Biraq bolǵay jaqsılıq at qaldırıw niyeti.

Shayırdı adamlardı tek jaqsı islerge hám jaqsı pazıyletlerge shaqırıp otırdı, yaǵnıy: «Bul dúnyada heshkim güldiń sebeti bola almas, biraq qalay bolǵanda da adamnıń óz jaqsılıǵı menen iz qaldırǵanı jaqsı» dep keltiredi. Adam óz kásibinen kámal tabıwı ushın tınımsız túrde izlenip, waqıttı únemlewi kerekligin: «Eger waqtıńdı uttırsań — baxıt qashadı», — dep uqtıradı.

Álisher Nawayının 1482 — 1485-jılları jazılğan «Hamsa» (Bes kitaptan ibarat dástan), 1499-jılı jazılğan «Lisanut tayr» (Quslar tili) shıǵarmaları ayrıqsha orındı iyeleydi. «Hamsa» shıǵarması bolsa Álisher Nawayının dańqın pútkil álemge tanıtı.

Ol «Hamsa»nı túrkiy tilinde jazadı. «Hamsa»nı jazıwda bes kitapqa bóledi: 1. «Hayratul-abrar» (Jaqsı adamlardıń hawlıǵısıwları), 2. «Láyli hám Májnún», 3. «Farhad hám Shıyrın», 4. «Jeti ıqlım», 5. «Saddi Iskandariy» (Iskender diywalı). Álisher Nawayının shıǵarmaları tek óz dáwirinde ǵana emes, onnan sońǵı bes ásir dawamında da túrkiy tilles xalıqlar ushın bahalı boldı. Sebebi, ol ózi jasaǵan qıyın dáwirde de, pútkil adamzat ushın tálim-tárbiyalıq áhmiyetke iye ájayıp miyraslar qaldırıp ketken ullı talant iyesi boldı.

117-shınıǵıw. Berilgen qosıqtı kórkem tásirli etip oqıń hám yadlap alıń. Nawayının ómiri hám dóretpeleri haqqında bilgenlerińizdi aytıp berıń.

NAWAYÍǴA

Sen ármansań shólge pitken baǵ bolıp,
Sayalı, miywalı bir daraq bolıp.
Zamanlar dawılı shayqaǵan sayın,
Jamalıń qulpirǵan zerbaraq bolıp.

Jeti ıqlım gúzarında bir gúmbez,
Dáwirler apatınan jıraq bolıp, —
Ol turar. Óter ózimshil patshalar.
Dúnyaǵa jaqsı-jaman qonaq bolıp.

Turdıń jaqtırtıp gózzallıq álemin,
Qarańǵıda jangán shamshıraq bolıp.
Áwladlar kewli ashıqdur diydarıńa,
Janı jolıńızǵa japıraq bolıp.

Sahra güllerin shashayın ústińe,
Nawayını súygen qaraqalpaq bolıp.
Ibrayım der, ullı ruwxıń aldında,
Bas iyeyin shákirtiń Berdaq bolıp.

(I. Y.)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Á. Nawayı qaysı jılları jasap ótken?
2. Shayırǵa kim ustazlıq etti?
3. «Hamsa» neshe kitaptan turadı hám atları qanday?
4. «Nawayının ómiri hám dóretiwshiligin» atlı temada shıǵarma jazıń.

118-shınıǵıw. Gápkerdi oqıń. Qara hárip penen jazılğan dánekerlerdiń jazılıwına itibar berıń. Baǵındırıwshı dánekerlerdiń qanday xızmet atqarıp turǵanın bilip alań.

1. Bul sózler meni ilhamlandıradı, **sebebi** meni dúnyaǵa ekinshi ret ákelip ómir baǵısh etken sózler edi. (T. Q.) 2. Suwdıń zıyatları qalay bolsa solay qashırılıp jiberiledi, **nátiyjede** atız benen bir qatarda keń kólemdegi kóller hám batpaqlıqlar payda boladı. («E. Q.») 3. Xalqımız Ámiwdáryanı jılawladı, **sonıń nátiyjesinde** salıǵershilikti rawajlandırıwǵa múmkinshilik tawıp atırımız. (T. N.)

4. Eger shayır ekenińdi umıtsań,
Záleli joq, xalıq umıtpas sonda da,
Eger adam ekenińdi umıtsań,
Shayırman dep duyım jurttı aldama.
5. Eger úyge bes kún miyman kelmese,
Shayı qonbas meniń bayǵus anamnıń.
6. Óytkeni, aqmaq barı-joqlı aqılın,
Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa. (I. Y.)

Baǵındırıwshı dánekerler qospa gáptiń quramındaǵı jay gápkerdi mánilik jaqtan bir-birine baǵınıńqılı mánide baylanıstıradı.

Baǵındırıwshı dánekerler **sebepl** (sebebi, sebepl, óytkeni, nege deseń), **nátiyje** (sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde), **shárt** (eger, eger de, onda) dánekerleri bolıp úsh topǵa bólinip qollanıladı. *Mısalı:* 1. Asan irkilmedi, **sebebi** ol oqıwǵa keshigedi. 2. Kún ayaz edi, **sol sebepli** ol qalıń kiyingen. 3. Eger aqılın bolsa, óner úyren.

119-shuniğıw. Gápırdı oqıń. Bağındırıwshı dәнеkerlerdi tawıw olardıń qanday gápırdıń quramındaǵı jay gápırdı baylanıstırıp kelgenin hám mánisin túsindirıń.

1. Eger bul átirapqa suw kelgende, mına shópıler adam boyı óser edi-aw, — dep oylayman ishımnen. 2. Sonlıqtan, ol awıldan alısta, qızılǵa, shólde, taslaqlı jerde jasaydı. (G. S.) 3. Sonlıqtan, bul qarawıldı burın kórmegen adam onıń bel álpetine qarap otırıp ishinen: «Bul qarawıl qalǵıp otır...» dep oylaydı. 4. Öytkeni, ol átirapına alańlamastan, bir qalıptı oylanıp ketip baratır. (U. P.)

120-shuniğıw. Oqıń. Dánekerlerdi anıqlań hám onıń qaysı túrin kiretuǵının túsindirip berıń.

Ómir saqshıları — bir qattı qıynalǵanıńda, ya bolmasa janıw kózińe kórinip turǵan waqtında qudayday isener adamlardı. Qanday da bir awır dártine dawa izlep shaǵınıp barganıńda, olardıń jıllı júz benen qarsı alǵanıńnıń ózi awırıwıńnıń yarımınan ayıqtırıp jiberedi. Áne, sol ushın da shıpaker bolıw ańsat kásip emes: «Kesellikti emes, keseldi emle», — biytapı kúshli dáriler menen ǵana emes, bir awız jaqsı sóz benen de emlew kerek. Sonda ǵana ol naǵız shıpaker. Medicina xızmetkerleri hár kúni hár túrli adamlar menen isles boladı. Bir birine usamaytuǵın minezdegi adamlar menen birdey til tabısw da ańsat emes, ol adamnıń psixologiyasın jaqsı úyrenip alıw kerek.

Ulıwma toqeterin aytqanda, bul kásiptiń mashaqatı da jemisi de kóp. Bazda qıyın operaciya payıtlarında sol biytap penen teń qıynalasań. Eger de awır keseldi ólimnen aman alıp qalsań, qayta tirilgen sol awırıw adamnıń ózinen beter qattı quwanasań. Biraq báribir qansha aytqan menen de Tamara usınday mashaqatlı, maqtanıshlı kásipti iyelep shıqtı. (A. T.)

ANA — ULLÍ INSAN

SEBEP, NÁTIYJE HÁM SHÁRT DÁNEKERLER

121-shuniğıw. Tekstti kórkemlep, tásirli etip oqıń. Gápırdıń aytılıw intonaciyasına itibar berıń.

Kúńlerden bir kúni eldi jaw basıptı. Eldi qılıstıan ótkerip, talap, wayran etipti. Ananıń bir balası menen bir qızı bolıp, olardı hádden zıyat jaqsı kórer eken. Olar ushın hátte janın beriwge de tayar turıptı.

Basqınshı patsha ananı sınap kórmekshı bolıp: — Seni óltirmekshı emespen, úlkeygende mennen ósh almaqshı bolǵan balańdı óltirmekshimen. Aytıwlarǵa qaraganda, sen balańa janındı beriwge de tayar ekenseń. Maǵan janın emes, qaramıqtay shıraylı kóziń kerek. Oń kózińdi bersen, balań aman qaladı, bolmasa balańdı óltiremen, — depti.

Ana: — Kózim kerek bolsa oyıp al, biraq balama tiyme! — depti.

Jálladlar ananıń oń kózin oyıp alıptı, anadan «ıń» degen zıban da shıqpaptı.

— Endi shep kózińdi bersen qızın da aman qaladı, —depti qanxor patsha. Ana hesh ekilenbey ırızı bolıptı. Ana biyshara eki kózden de ayırılıptı da, balaları aman qalıptı.

Sonıń arasında el bahadırları kóterilip, basqınshı patshanı jer menen jeksen etipti.

Ana mehri, erligine bas iyip, xalayıq onı elge basshı etip, tayınlaptı. Eki kózinen ayırılǵan ana balasın oń kóz, qızın shep kóz etip, uzaq jasaptı. Eldi ádillik penen basqarıptı.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
jaw	dushman	жау	duşman	враг
anaw	sinov	сынау	synamak	испытать
shıraylı kóz	chiroyli kóz	әдемі көз	owadan göz	красивые глаза
basshı	rahbar	басшы	başçy	руководитель
erlik	mardlik	ерлік	edermenlik	героизство
el bahadırları	yurt bahodirlari	ел батырлары	iliň merdanalary	герой страны

122-shuniğıw. Berilgen súwretke qarap, «Jánnet — analar ayaǵı astında» atlı kishi tekst düziń. Gáp ishinde dәнеker sózlerden qollanıń, olardıń gápıń qanday jerinde kelip turǵanın anıqlań hám astın uzıp kórsetiń.

123-shinigiw. Tekstti oqıń. Shayır I. Yusupovtıń ómiri hám dóre-
tiwshiligi menen tanısıp shıǵıń.

IBRAYİM YUSUPOV

I. Yusupov 1929-jılı Shımbay rayonınıń «Azat» awılında tuwılǵan. Urıstan keyingi jılları Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlagannan soń, usı institutta ádebiyattan sabaq berdi. «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori boldı. Uzaq jıllar dawamında Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamın basqardı. Respublikalıq «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń redaktori bolıp isledi. Ol tek shayır bolıp qalmastan «Ǵarrı tuttaǵı gúz» prozalıq toplamın járiyaladı. Ásirese, onıń «Seydan ǵarırınıń gewishi» gúrrińi qaraqalpaq ádebiyatında eń kórnekli shıǵarmalardıń biri bolıp qaldı. Qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwdaǵı ullı xızmetleri hám «Aktrisanıń iǵbalı», «Dala ármanları», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poemaları ushın Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Xalıq shayır, Ózbekstan Qaharmanı. I. Yusupovtıń dóreitiwshiliginiń úlken bir

bólegin onıń xalıqlar doslıǵı, basqa xalıqlar turmısına baǵışlanıp jazılǵan shıǵarmaları quraydı. Mısalı, «Alatawdan esken samal», «Arashan», «Qırǵızlarǵa», «Shıbıǵı sinsa shınardıń» hám t.b.

I. Yusupovtıń qaraqalpaq ádebiyatında poeziya janrın rawajlandırıwǵa qosqan úlesi ayrıqsha. Shayırdıń birinshi poeması «Joldas muǵallım» 1949-jılı jazıldı. «Akaciya güllegen jerde», «Aktrisanıń iǵbalı», «Eski fontan ertegi», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq», «Dala ármanları», «Tumaris», «Poseydonnıń ǵázebi», «Búlbúl uyası», «Mámelek oy», «Máńgi bulaq», «Watan topıraǵı» poemaları belgili. Sonday-aq, Á. Shamuratov penen birlikte «Qırıq qız» dramasını, «Ómirbek laqqı» komediyasını, «Ájiniyaz» librettosın jazdı.

I. Yusupov birinshi gezekte lirik shayır. Onıń lirikası qaytalanbas kórkemlikke iye, óz xalqınıń estetikalıq dúnyası menen tereń baylanǵan. Ol óz xalqınıń ótmishi menen búgingisin, milliy qádiriyatların jetik bileđi hám qásterleydi. Sonlıqtan da, shayır:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
Hárkimniń bar ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday anqıldaqlaw xalıqpan, — deydi.

Usı qatarlar arqalı-aq shayırdıń óz xalqınıń patriotı, onıń haqıyqıy jankúyeri ekenin kóriwge boladı. I. Yusupov «XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kózge kóringen sóz sheberleriniń biri. Ol qaraqalpaq poeziyasın burın kórilmegen dárejede biyik shıńlarǵa alıp shıqqan haqıyqıy xalıq shayır.

Tapırma. Qosıqtı oqıń. «Anam — kaabam» temasında kishi tekst dúziń.

ANA

Sel burshaqtan qorgap óz palapanın,
Kekilik qus ólipti shıqpay uyadan...
Men seniń shadlıǵıń, demin, dáwranıń,
Iske asqan ármanıńman, anajan.

Jaralǵansań meni jaratıw ushın,
Dúnyaǵa tirishilik taratıw ushın,

Men dep uyqı kórmey tań atıw ushın,
Dúnyaǵa kelgenseń óziń, anajan.

Aq sútińdi qarıştırıp qanıńa,
Háwletip kóterdiń alaqańıńa,
Aqsham aq besikti qoyıp jańıńa,
Tún uyqıńdı tórt bólgenseń, anajan.

Baz birewler «álpeshlermen, anam» der,
«Jaya deseń, jal bereyin saǵan» der,
Bul mázi biykar gáp ańlasań eger,
Qarızıńdı ótep bolmas, anajan.

Men ketsem ómirdiń quwıp qızıǵın,
Sen jatarsań joyılǵanday júziǵın.
Kırpigıń ushında oynap uzaq tın,
Uyqıńdı urlawshı mendur, anajan.

Dúzde júrsem oylap qatın, balamdı,
Bazarlıqtan umıtarman anamdı,
Basqalar keshirmes meniń gúnamdı,
Tek sen keshirerseń bárin, anajan.

Sen miywalı daraq, mendur jemisiń,
Boylarımdı kórseń piter kemisiń.
Hárbir alǵan ǵanıybetli dem ushın,
Máńgi minnetdarman saǵan, anajan.

Bagındırıwshı dánekerler jay gáplerdi baylanıstırıw má-
nisi hám xızmetine qaray úshke bólinedi: 1) **sebep dá-
nekeri**; 2) **nátiyje dánekeri**; 3) **shárt dánekeri**.

Sebep dánekeri jay gáplerdi óz ara sebep mánisinde
baylanıstıradı. Sebep dánekeri xızmetinde **sebebi**, **óytkeni**,
nege deseń, **nege degende** dánekerleri keledi. *Mısah:* Asan
irkilmedi, **sebebi** ol oqıwǵa keshigedi.

Nátiyje dánekeri jay gáplerdegi is háreketiń biriniń
biri isleniw nátiyjesin bildiredi. Nátiyje dánekeri xızmetin
sonlıqtan, **sol sebepli**, **sonıń ushın**, **nátiyje**de, **sonıń nátiy-
jesinde** dánekerleri atqaradı. *Mısah:* Kún ayaz edi, sol
sebepli ol qalıń kiyingen.

Shárt dánekeri jay gáplerdi óz ara shárt mánisinde bay-
lanıstıradı. Shárt dánekeri xızmetin **eger**, **eger de** dáneker-
leri atqaradı. *Mısah:* Eger aqılın bolsa, óner úyren.

124-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń, sebep, nátiyje hám
shárt dánekerleriniń astın sızıń.

1. Eger de sizdi Aydos qorgamaǵanda, tuńǵıyıqqa keter
edińiz. 2. Men okeannıń túbinde turaman, sonıń ushın da
bizler hesh waqıtta bir-birimizdi kórgenimiz joq. 3. Onı sizlerge
uslaw qıyın boladı, sebebi ol aldawshı zimirap qattı juwırıp
baratırǵan edi. 4. Qutlımurat inaq júdá ashıwlı. Sonıń ushın
da, gápti birden ashshı basladı. 5. Onda bul buyımlardı taslap,
qara basınıńıń aman waǵında awılıńa jónel. 6. Eger bul zatlar
bolmasa, egin de bolmay, asharshılıq bolıp qalmas pa edi?!
7. Jer gewlep, napaqa tawıp berip otırǵan diyqanlardı qapa
etiwge bolmaydı. Sonlıqtan, Tursınbay búgin qas qarayǵansha
diyqanlarǵa bel, ketpen, oraq, balta soǵıw menen bánt boldı.
8. Eger onda qayır-saqawat, hújdan degen bolǵanda, saǵan
sonıń bir arbasın bermes pe edi. (K. M.)

125-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerdi qoyıp
kóshirip jazıń. Bagındırıwshı dánekerlerdiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Mektepte jiynalıstı boldı, ... bizler úylerimizge kesh qayt-
tıq. 2. Paxta jiyn-terimi kún sayın arttı, ... mashinalar tolıq
iske qosıldı. 3. Gazetamızdıń bul sanı sapalı shıqtı, ... klass
basshımız járdem etti. 4. Rayonlıq sport jarısında mekte-
bimizdiń voleybol komandası birinshilikke iyeledi, ... aldın ala
tayarlıqlar kórilgen edi. 5. Sara «5» bahasın aldı, ... qaraqalpaq
tiliniń orfografiyasın jaqsı ózlestirip alǵan edi. 6. Oqıwshılar
klasqa kirdi, ... qonıraw qaǵıldı. 7. Kúshli jawın boldı, ... bizler
sayaxatqa barıwdı ertenge qaldırdıq. 8. Gúlsiyr medicialıq
institutta oqıydı, ... ol shıpaker bolmaqshı. 9. Eger hámimiz
birge islese, ... jumıs ónedi.

Kerekli sózler: óytkeni, onda, sol ushın, sebebi, nege deseń,
sol sebepli, sonlıqtan

JANAPAY. JANAPAY HAQQINDA TÚSINIK

126-shınıǵıw. Tekstti kórkemlep, tásirli etip oqıń. Babalarımızdıń aytqan danalıq sózlerin eslep qalıń.

AZ EMESDUR QARAQALPAQ KÓP

«Az emesdur qaraqalpaq kóp», bul sózler Berdaqtıń «Shejire» dástanınan. Kenimexli qaraqalpaqlar! Júreklerinde qaraqalpaqlıq sezimler oyanıp, rawajlanıwǵa talpınıp atırǵan qaraqalpaqlar...

Búginligi olar oyanıp atır. Ózleriniń qaraqalpaq ekenligin basqalardı moyınlatıwǵa háreket etip atır. Sen táǵdır aydap talay-talay jerlerdi gezgenseń. Zamannıń alasapıran waqlarında, ádalatsızlıqtıń awır aqıbetlerinen óz elinen, óz jurtınan ayrı túsken, qaraqalpaǵım.

Awa, júrekti júrek penen sezinip, mehirdi mehir menen jawlap alıw kerek. Bul jerde tek tilin joyta baslaǵanı demeseń, ata-babamızdıń sabır-parasatı, qaysarlıǵı, adamgershiligi jaqsı saqlanǵan. Házirgi kúnde Qaraqalpaqstannan tısqarı jasap atırǵan qaraqalpaqlar haqqında aytıw, olardıń hal-jaqdayınan xabar alıw, olar haqqında xabar beriw júdá jaqsı dárejede alıp barılıp atır. Olar biziń tuwısqanlıq mehir-muhabbatımızǵa mıtaj. Olardıń qaraqalpaq jerine bolǵan súyiwshilik sezimlerin, elge degen perzentlik muhabbatın qalbizden sezindik, saǵınıshlı kózlerinen túsindik.

Kenimexli qaraqalpaqlar! Hárbiriniń qalbinde ata-babalarımız ruwxı saqlanǵan. Olarda elge bolǵan mehir, iqlas küshli. Ótmishi júdá alıslardan baslanatuǵın, tariyxı bay úlke Qaraqalpaqstan olar ushın da, áziz Watan.

«Az emesdur, qaraqalpaq kóp»... Berdaq sózi menen ayılǵan bul pikir haqıyqatlıqqa aylanıp, qaraqalpaqlardıń kóp ekenligi belgili bolıp atır. Haqıyqatında da, qaraqalpaqlar az emes, kóp... Olar menen tuwısqanlıq qatnasıǵımızdı bek-

kemlep, tuwılǵan jerge bolǵan muhabbat sezimlerin qadırlap, qásterlep bileyik. Hámmemiz — usı topıraқтаǵı bárshe milletler — ana Túrktannıń perzentlerimiz.

Sh. Payzullaeva

127-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Ullı klassik shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligin bilip alıń. Ájiniyazdıń qosıqlarınan misal keltiriń.

ÁJINIYAZ QOSIBAY ULÍ

Ajiniyaz (ádebiy laqabı Ziywar) Qosıbay ulı XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń kórnekli wákilleriniń biri. «Bul dúnyanıń kórki — adam balası» degen tereń filosofiyalıq qatarlardı óziniń dóretpeleriniń negizgi uyıtqısı etip aldı. Shayırdıń insandı ulıǵlaw tuyǵıları onıń Watan sezimleri, tuwılǵan jerdi qadırlap súyiw, Ana-Watannıń muqaddesligin túsiniw oy-pikirleri menen tıǵız ushlasadı.

Ájiniyaz shayır 1824-jılı Moynaq rayonı aymaǵına qarashlı «Qamıs bóget» degen jerde dúnyaǵa keledi. Ájiniyaz jasınan ziyrek bolıp, ol dáslep Xojamurat iyshan medresesinde tálim aladı. Biraq anasınıń tosınnan qaytıwı, onıń oqıwın óziliske túsiredi. Usınday jaǵdaylarda onıń tuwısqan dayısı Elmurat axun oǵan óziniń járdem qolın sozadı hám Ájiniyazdı óz mediresesine alıp kelip, oqıtadı. Awıl mediresesi dógeresinde sawat ashıw, Ájiniyaz shayırdı qanaatlandıra almadı. Ol bunnan bılay da óz bilimin jáne de tereńlestiriw maqsetinde óz awıllaslarınan járdem soraydı. Awıllaslarınan járdemi menen ol Shergazı xan mediresesine oqıwǵa kirip, sońınan Qutlımurat inaq mediresesine oqıwǵa barganı haqqında eki túrli pikir bar. Ayırım dereklerde Shergazı xan mediresesinde ońlaw jumısları bolıp, oqıw Qutlımurat inaq mediresesine kóshirilgen dep aytılsa, ekinshi derekte xan saltanatına baylanıshlı bolmaǵan shańaraqtıń balaları Shergazı xan mediresesinen alınıp, Qutlımurat inaq mediresesine ótkerilgen delinedi. Ájiniyaz usınday sebepler menen Qutlımurat inaq mediresesin tamamlanǵan bolıwı itimal. Xiywanıń Qutlımurat inaq medirese-

siniñ aldında: «Bul mediresede 1840—1844-jılları qaraqalpaq ádebiyatınıñ klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı oqıǵan» dep jazılǵan. Mediresede oqıǵan dáwirinde Ájiniyaz pútkil Shıǵıs dúnyası, arab ádebiyatı, mádeniyatı, Orta Aziya hám Qazaq dalasına belgili bolǵan ulama-mashayıqlar, pútkil Turan-Türkstan miyrasları menen óziniñ tıp nusqasında arab, parsı tillerinde tanıadı.

Ájiniyaz usınday baǵdarda úsh tildi tereñ meñgeriw menen pútkil shıǵıs dúnyası dástúrlerin tereñ ózlestiriw negizinde klassik shayır hám axun bolıp jetilisen.

Ájiniyaz Xiywa mediresesin tamamlagannan soñ kóp jıllar dawamında Qazaqstanda bolǵan. Qazaqtıń talantlı shayır qızı Meñesh penen aytısqa. Ájiniyazdıń Qazaqstandaǵı ómiri onıñ «Shıqtı jan» qosıǵında hám «Qız Meñesh penen aytıs» shıǵarmasında jaqsı bayanlangan. Ájiniyaz úsh jılday ómirin Qazaqstanda ótkergen hám «Ellerim bardı», «Barmeken», «Bardur», «Megzer», «Ayrılsa», «Qash-qash» hám «Xoshlasıw» qosıqların jazǵan. Al, onıñ «Bozataw» poeması bolsa óz aldına bir dúnya.

Ájiniyazdıń bizge hár qıylı temada jazılǵan bir júz eliwge jaqın qosıqları miyras bolıp qaldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında asa bilimli, lirik shayır bolıp qalıw menen birge, óz qoljazbaların miyras etip qaldıra alǵan belgili kórkem sóz sheberleriniñ biri.

Óz xalqınıń turmısı menen, quwanış-qayǵıları menen oǵada tıǵız baylanıp, xalıq penen arız-ármanları menen birlesip ketken shayırdıń shın patriotizm ideyasındaǵı qosıqlarınıñ biri «Ellerim bardı» shıǵarması bolıp tabıladı. Bul qosıq shayırdıń qazaq elinde talap islep júrgen waqtında jazılǵan. Qosıqtıń tiykarǵı ideyası óziniñ tuwılǵan jerin, onıń sulıw tábiyatın, qızların, jigitlerin hám eñ jaqsı milliy dástúrlerin, úrp-ádetlerin, milliy xarakterin keñnen tanıstırıwdan ibarat. Kórneklei shayır 1878-jılı eliw tórt jasında qaytı bolǵan. Shayırdıń denesi Quwandarıyanıń boyındaǵı Quwsırıq qoyımshılıǵına jerlengen.

Tapsırma. Ájiniyaz Qosıbay ulınıñ «Ayrılsa» qosıǵın kórkem tásirli etip oqıp berin. Shayırdıń qosıq mazmunı arqalı ne aytpaqshı ekenin túsindirin. Qosıqtı yadlañ.

AYRILSA

Tulpar degen yabı yañlı bolmaydı,
Tawdan qaytpas doynaǵınan ayrılsa.
Dárt kóbeyse tánde dárman qalmaydı,
Jer tayanıp, qanatınan qayrılsa.

Adam ulı hárgiz ǵapıl qalmasın,
Qızıl gúli ǵumshalanıp solmasın,
Aq júzine sarǵısh qayǵı tolmasın,
Halı qıyın qanatınan qayrılsa.

Bul dúnyanıń kórki adam balası,
Adamnıń da kókke jeter nalası,
Kónildin kóp bolar qayǵı japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılsa.

Bul dúnya óterler endi basınan,
Qatar yaranındı alıp qasınan,
Záhár-zaqqım etip ishken asınan,
Árman bilen bul dúnyadan ayrılsa.

Ziywar aytur sana kelur shum ólim,
Sózle, qazan urıp, solmayın gúlin,
Sózlemekden qalur bul qızıl tilin,
Bir kún shıbın kibi jannan ayrılsa.

128-shınıǵıw. 1-tapsırma. Tómendegi sáykes ǵáplerdi salıstırıp, olardıń ayırmashılıǵın aytın.

1. Májilis waqtında baslandı. Májilis waqtında baslandı **ma**?
2. Usı jer islenbey qaldı. Usı jer **ǵana** islenbey qaldı.
3. Ol diyqansılıqtı bilmeydi eken. Ol **hátte** diyqansılıqtı bilmeydi eken.
4. Sentyabrden baslap balalar taza mektepte oqıydı. Sentyabrden baslap balalar taza mektepte oqıydı-**mish**.

2-tapsırma. Bul ǵáplerdegi **ma**, **ǵana**, **hátte**, **mish** kómekshi sózlerdin qaysısı sorawlıq, qaysısı ayırıw, qaysısı kúsheytiw, qaysısı modallıq **mánisin** bildirip turǵanlıǵın túsindirip berin.

Gápke yamasa gápтегі ózi qatnaslı sózge qosımsha máni beretuǵın kómekshi sózlerge **janapay** dep ataladı.

Janapaylar **soraw**, **ayırıw-sheklew**, **kúsheytıw** hám **modalıq** janapaylar bolıp bólinedi.

SORAW HÁM AYÍRÍW-SHEKLEW JANAPAYLARÍ

Soraw janapaylarına **ma**, **me** (**ba**, **be**, **pa**, **pe**) kómekshi sózleri keledi. Olar soraw gáplerde qollanıladı. *Mısalı:* Sen oqıwǵa barasań **ba**? — Baraman. Siz-she? Bul alma mazalı ma?

Ma, **me** (**ba**, **be**, **pa**, **pe**) soraw janapayları sózdiń keyninde bólek **she** janapayı defis arqalı jazıladı: oqıysań **ba**, kelesañ **be**, sizler-she hám t.b. Al, bazı da olar sózge qosılıp kelgende **mı**, **mi** (**bı**, **bi**, **pı**, **pi**) túrinde ózgerip jazıladı: balamısań, amanbısań, otırıpbısań hám t.b.

129-shınıǵıw. Tómendegi tekstti oqıń, soraw janapaylardı tabıń.

— Qáne, Azamat, aytıp jiber, úlkeygen soń kim bolasań?
Azamat teginlikte úndey qoymaydı. Keyin birimlep soraymız.

— Muǵallım bolasań ba?

— Yaq, deydi ol bultıyıp.

— Injener bolasań ba?

— Yaq.

— Shıpaker me?

— Yaq.

— Aytpaqshı, poezd aydaytuǵın shıǵarsań?

— Aydamayman.

— Samolyot pa?

Buǵan da Azamat «yaq» dep juwap beredi. Aqırı, balasınıń kewlindeginı taba almay atırǵanda Qaljanbay aǵa shıdamaydı.

— Meniń balam ministr boladı, — deydi iyninen qaǵıp.

— Solay ma?

— Awa.

— Ministrdiń úlken jumıs ekenin qaydan biledi bul? — deymiz hayran bolıp.

— Bilmey ne qıladı? Jan qońsımız ministr.

(M. N.)

130-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Soraw janapaylarınıń astın sızıń. Ne ushın soraw janapaylı gáplerdiń aldına sıziqsha qoyılıp jazılatuǵına túsiniń beriń.

1. — Salı tuǵımların jaydıń ishine jıynaymız, — dedi Lyuba.

— Sol isenimli bola ma? — dedi direktor.

— Bulardı Boris bile me? — dedi Nadejda.

— Oǵan aytıwdıń keregi joq, túsindiń be? — dedi Coy.

— Balamı qoy, meni tıńla esittiń be? (T. N.)

2. — Bunday iske aralasıp balamısań?

3. — Sonıń dáni qıs azıqqa jete me?

4. — Sonda meni qatarlarımnan qaldıracaq pa? — dedi Ámet. (T. Q.)

5. — Biziń úyge barasań ba, alıp barayın?

— Barmayman, ózimniń úyime baraman.

— Ájaǵań kim bolıp isleydi.

— Injenermen deydi goy. — Al, ákeń-she?

— Ákem islemeydi, pensiyada.

— Apa, seniń mendey balań bar ma? — dedi bala.

— Eger bar bolsa-she?

— Birge oynaymız. (G. E.)

Ayıırıw-sheklew janapayınıń xızmetinde **tek**, **ǵana**, **tek ǵana**, **bolsa**, **gileń**, **gilkiy**, **ılǵıy**, **hátteki** kómekshi sózleri keledi. Bul janapaylar ózleri qatnaslı sózlerdi basqa sózlerden bóleklep ayırıp-sheklep kórsetedi. *Mısalı:* Aspanda **tek** quslar ǵana kórinedi. Hawada, **hátteki**, bultlar da joq. Samolyotlar **bolsa** ushıp kórinbey ketti.

Tek, **tek ǵana**, **gileń**, **gilkiy**, **ılǵıy**, **hátteki** janapayları ózinen keyingi sózge qatnaslı, al **ǵana**, **bolsa** janapayları ózinen burınǵı sózge qatnaslı ayılıp, sol sózlerden bólek jazıladı. *Mısalı:* 1. Sara **tek** súwret salıwǵa qızıǵadı. Aysha **bolsa** qosıq aytıwdı jaqsı kóredi. 2. Qalanıń jaylarınıń kópshiligi házirgi usılda salınǵan kóp qabatlı **gileń** aq jaylar. (M. S.) 3. **Gilkiy** qońırathılar bolıp Sarıtawdı jaǵalap otıradı. (K. M.) 4. **ılǵıy** pisken iri qawınlar palızdan úzip alındı.

131-shıngıw. Berilgen gáplerdi oqıń, ayırıw-sheklew janapayların tabıń. Onıń ózi qatnaslı sózdiń qaysı jerinde (aldında ma, keyninde me) kelgenin aytıp berıń.

1. Ol tek texnikaga qızıǵadı. 2. Pay, jarasadı-aw! (Sh.S.) 3. Bul qurıya sırdı biziń úydiń ishi menen Ótegen ǵana bileđi. (K. S.) 4. Ol tek agronom ǵana emes. (Ó. X.) 5. Tánha óz basınıń ǵamın aytadı. (I. Q.) 6. Onıń eki kózi tek Ámette edi, sonlıqtan Ataxandı sirá serlemedi. (T. Q.) 7. Tek ǵana aman-esen jetip alsań bolǵanı. (M. I.) 8. Tek tóbesi ǵana gújimdey búrkeliپ kóp-kógis bolıp turadı. 9. Tek kún jarımınan awǵan soń ǵana tınıshlıq bolatuǵın edi. (N. O.) 10. Basları bir-birine tutasıp ketken torańǵıllardıń hárriyisken shaqalarında bireń-sarań japıraqlar ǵana kórinedi. 11. Ámet te bul saparı ákesi, tek sırtqı kórinisi boyınsha ǵana emes, ishki qurılısı menen de, sózleri menen de, jabayı kórinip, oǵan jekkóriwshilik penen erdi. (T. Q.)

132-shıngıw. Kóshirip jazıń. Ayırıw-sheklew janapaylarınıń astın sızıp, ózleri qatnaslı sózlerge beretuǵın mánilerin túsindirıń.

1. Dógeregi gileń jayma dúkánlar menen tolǵan. (M. S.) 2. Ol jerde tek úsh xojalıq bar. 3. Tek ǵana jaǵaǵa kelgen tolqınlardıń appaq kóbikleri zorga bilinip atır. 4. Togaydıń ishinde Alabas degen boz attı minip júrsen ǵana, ol bunday úrginlerden omırawlap alıp shıǵadı. (Sh. A.) 5. Hátteki, dúrmıyın arqalı tamǵa arqasın súyep áynektiń aldında urshıq iyirip otırǵan kempirdi de kóriw múmkin edi. (Sh. A.)

133-shıngıw. Oqıń. Janapaylardı tawıp, olardıń qanday janapay ekenin aytıp berıń.

1. Onda bar ǵoy, sen qorqaq ta júre ber. Tek kóp sandıraqlay berme. (Ǵ. S.) 2. Ayqız-ay, shaynekti alıp kelshi. (A. B.) 3. Sońǵı kúnleri bizler túwe túrkmen jigitler de Junaydqa jaw boldı. (K. S.) 4. Tap tań ata baslaǵannan-aq túye bozlap, at kisnep, ataqlı qalanıń ishi uw-shuw boladı ketedi. (K. M.) 5. Óziń arqayın shay isheseń-á. (T. X.) 6. Ol jetim-jesirge qol berip, shalǵay jabadı-mish. (T. Q.) 7. Uzaq

joldan sharshap balasın saǵınıp kelgen bolsa da, aytar sózi tek birew. 8. Qaladan shıqqannan keyin-aq qalıń japıraqlı terekleri ıǵasqan awıllar baslandı. 9. Tábiyattıń ózi de tilsimdey boladı-aw. (K. M.)

ÚLKEMIZGE NAWRIZ KELDI

KÚSHEYTIW HÁM MODALLÍQ JANAPAYLAR

134-shıngıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń. Nawrız bayramı hám milliylik haqqında soraw-juwap túrinde pikir almasıń.

Hárbir xalıqtıń ózine tán áyyemgi milliy dástúrleri bolıp, olar áwladtan-áwladqa ótip keledi. Atap aytqanda, biziń xalqımız da óziniń dástúrlerine iye. Usınday dástúrlerdiń biri báhárdi kútip alıwdan ibarat bolǵan Nawrız bayramı bolıp esaplanadı. Bul bayram tek ǵana biziń xalqımızda ǵana emes, al pútkil Orta Aziyada, Qazaqstan, Ázerbayjan, Awǵanstan, Iran, Pakistan hám Arqa Hindstanda jasawshı xalıqlardıń kóp ásirler dawamında qalıplesip kiyatırǵan mádeniyatınıń ajıralmas bir bólegi.

Nawrız tórt mın jıl burınǵı bayram bolıp, onıń menen baylanıslı bolǵan úrp-ádetler hám onıń ózgermes kórkemligi, tábiyat kúshlerine, quyashqa hám báhárge tabınıw tiykarında

kelip shıqqan. Sonlıqtan, Nawrız jıldıń baslanıwı bolıp, adamlardı tábiyat qushaǵına alıwshı, sap hawa, álem gózzalıǵınan, quyash nurınan lázzet aldırıwshı, sezim-tuyǵı hám zawıq baǵıshlaytuǵın bir bayram sıpatında qalıplesken. Usı ullı áyyamda miymandoshıq, adamgershilik ayqın kórinedi, aǵayın-tuwǵanlar, dos-yaranlar bir-birewine miyman bolıp, Nawrız bayramı menen qutlıqlaydı.

Úlkemizge qádem qoyǵan Nawrız ózi menen birge tek jaqsılıqqa tolı bayram saltanatın baslap keledi. («*Ómir hám turmıs ádebi*» kitabınan)

Tapsırma: T. Seytjanovtıń «**Nawrız keldi biziń mektepke**» qosıǵın erkin hám tásirli etip oqıń. Seslerdi durıs aytıw, gáplerdiń aytıw intonaciyasına itibar berıń. Qosıqtı yadlań.

NAWRÍZ KELDI BIZIŇ MEKTEPKE

Keliń doslar miyman bolıńlar,
Nawrız keldi biziń mektepke.
Aqqan suwday tasıp tolıńlar,
Nawrız keldi biziń mektepke.

Dám tatıńlar Nawrız gójeden,
Bunnan tatlı taǵam bar demen,
Keń jayılǵan dasturqan degen,
Nawrız keldi biziń mektepke.

Kúsheytiw janapayları jeke sózdiń yamasa gáptiń máni-sin kúsheytiw ushın qollanıladı. Onıń xızmetinde **da, de (ta, te), tap, goy, -aq, hám** kómekshi sózleri qollanıladı. *Mısalı:* 1. Balalar **da** shembilikke tolıq qatnastı. 2. Asqar **hám** jarısqa jaqsı tayarlandı. 3. Sen bunı heshqanday ruqsatsız-**aq** islewińe boladı **goy**. (Z. V.)

-**aq** janapayı defis arqalı bólip jazıladı: *Mısalı:* Óytip bulaǵay salmay-**aq** jón sózdi aytsañ bolǵanı **goy**. (A. B.)

135-shıńǵıw. Gáplerdegi kóp noqat qoyılǵan jerlerge: **aq, aw, goy, gana, tek, she, dá** janapaylarınıń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń jazılıwına itibar berıń.

1. — Seniń aǵań... Aman?

— Aǵam, agronom, maman. (K. Muh.)

2. Usılay ... baraman. (T. Q.) 3. Apa, házir men quwanıştan qus bolıp ushqım keledi ... qanatım joq ... («*Á.*»)

4. Kempir apam qattı shorshınıp ketti, sebebi ol gazetada Batırbay tuwralı bir nárse jazılǵan... dep oylasa kerek. (K. S.)

5. Muhammed jańa ... kirip-shıǵıp ketken ilashıqtıń ishi taza etip sıpırılıp, tekiymetler tóselip taslanıptı. (K. M.)

Modal mánili janapaylarga **aw, ay, shı, shi, ós, sesh, dá, a, á, o, mıs, mis mış, mış** kómekshileri kiredi. Bul janapaylar gáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń yaki óziniń qatnasların bildiredi. *Mısalı:* 1. Onıń mashaqatın óz kózi menen kórse eken-**aw**. (Sh. S.) 2. Jarıqlıq-**ay!** — dedi anam uyaǵa kelip. (I. Y.)

aw, ay, a, á, o, sa, dá, mıs, mis (mish, mış) **shı, shi** janapayları ózi qatnaslı sózdiń keyninde defis arqalı jazıladı. *Mısalı:* 1. Ayqız-ay shaynekti alıp kel-**shi**. (A. B.) 2. Urıstan qorqadı-**mıs**. (K. S.)

136-shıńǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerden modallıq janapaylardı tawıp, mánilerin túsindirıń. Jazılıwına itibar berıń.

1. Burın da jer ashıwǵa da qarsı shıǵıp kúydiren-bish. (K. A.) 2. Qaladan shıqqannan keyin-aq qalıń japıraqlı terekler sıǵasqan awıllar baslandı. 3. Jaqsılıq degen qasha ma, bir-birew menen ele talay jolıǵıarmız-aw. (G. E.) 4. Balanıń atı bala-dá. Olarǵa bunday etiw jarasadı. 5. Ol jetim-jesirge qol berip, Shalǵay jabadı-mıs. (T. Q.) 6. Qosbergen urıstan qayıp kelgen jılları, adamlar bul sheńgellerdi de otın ornına oshaǵına jaǵatuǵın edi-aw. 7. Qarawılmañ, dep soradı. 8. Ne eken desem, burshaq jawıp atır eken goy. 9. Házillesip turǵan joqsañ ba? (U. P.)

137-shıńǵıw. Kóshirip jazıń. Janapaylardı tawıp mánilerin túsindirıń. Janapaydıń qaysı túrine tiyisli ekenin aytıń.

1. Balam, men endi kelmey-aq qoyayın. Joraların da ma-zaqlaydı. 2. Bárqulla bir jerde islegenlikten be, boyınıń kelte-ligine qaramay goddaslap júretuǵın onı basqalardan góre

jaqınaraq kóretuǵın edi. 3. Sonlıqtan aldına kelgen awqattan da meyilsiz jedi. 4. Álimbay aǵa, búgin bizge jaqsı import palto keldi, alasań ba?—dep jalbıraqlap keledi. 5. Usıǵan tákabbıl xalıq arasında ápsana da bar ǵoy. 6. Haw, usınnan úlken jańalıq bar ma? 7. Pay, sen hám bir, kelistireseń-aw. (A. Áb.)

138-shınıǵıw. Noqatlardıń ornına tiyisli janapaydı qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Olar táwir... jerge barǵan soń, bizler ornımızdan qozǵaldıq. (T. Q.) 2. Háy jarılıq, sırtıń júdá tamasha ..., — dedi Ayqız. (A. B.) 3. Altınay nege bunsha keshikti, tez kele qoymadı... — dep júdá shıdamsızlanıp otırdı. (Sh. A.) 4. Jungar degeni jerdiń jarıǵınan shıǵıp atır 5. Haw, shıraǵım-ay, ol bes-altı adamnıń isi (G. S.) 6. Ax! Jawǵa jemtik bolǵan edim ... — dep bir gúrsingende atınan awıp, túsip qala jazladı. (K. M.) 7. Awa ... onıń saqıylıǵınan gúder úzbeseń bolǵanı. (Sh. S.) 8. Ullı júzdıń xanıman dep shirengen Polattıń ... paytaxtta otırǵanı bolmasa paqır-puqaralardı paydası tiygen joq. 9. Biraq bul quwanış ... birden suw sepkendey basıldı. (Sh. A.)

Kerekli janapaylar: ǵoy, ta, she, tek, ay, aq, ǵoy, ǵoy, ma, tek.

SUW — TIRISHILIK TIYKARÍ

MODAL SÓZLER

139-shınıǵıw. Tekstti kórkemlep oqıń. Suwdıń tirishiliktegi áhmiyeti haqqında pikirlesıń.

Jer betinde suw júdá kóp. Jer betiniń úshten eki bóliminen kóbiregin suw qaplap tur. Biraq, Jer betinde suw júdá az bolǵan shóller de bar.

Suw salma hám dáryalarda aǵadı, kól, teńiz hám de okeanlarda boladı. Muz halındaǵı suw suwıq úlkelerde Jer betin qaplap jatadı. Biyik tawlardaǵı qarlar báhárde hám jazda erip, aǵın

suw bolıp dáryalardı quyladı. Teńiz hám okean suwlarınıń betleri quyash nırı tásirinde ısıp, puwǵa aylanıp hawaǵa kóteriledi. Keyin bultqa aylanadı, bulttan jawın yaǵı qar bolıp jáne jerge jawadı.

Qıs máwsiminde tawlarǵa jawǵan qar báhár keliwi menen erip, dárya, say hám salmalardı aǵıp túsedi. Biz bul suwdı ishemiz, eginlerdi suwǵaramız. Ata-babalarımız suwdı tejep jumsaǵan. Suwdan ónimli paydalanıp baǵlar, eginzarlar qurǵan. Biz de suwdı patas etpey, tejep, ónimli paydalanıwımız zárúr.

(«Átirapımızdaǵı álem»)

140-shınıǵıw. G. Nurlepesovanıń «Suwsız bul jáhände bolmaydı ómir» qosıǵın kórkemlep oqıń. Suwdıń ómir ushın áhmiyeti haqqında aytıp berıń.

SUWSÍZ BUL JÁHÁNDE BOLMAYDÍ ÓMIR

Tariyx saxnasında ásir, jıl, ay kóp,
Hár ásirdeń san mın waqıyası bar.
Jıldıń tórt pasılı, aqshamnıń ayı,
Kündizdiń shuǵlalı húr quyashı bar.
XXI ásir baslangan jıllar,
«Texnika ásiri» desti adamlar,
Átteń, dáryamızda tartılıp suwlar,
Qaq ayırıldı qurǵap qalıp salalar.
Sonda bir uwayım kóshti kewlime,
Xalqım tarttı-aw suwsızlıqtıń jábirin...
Qabırǵam qayısıp Ana-jerime!
Tawap ettim ata-babamnıń qábirin...
Áy, qúdiretke iye, Áziz babalar,
Ruwxıń yar bolsın Ana jerime!

Qúdiretinñen tolıp tassın daryalar,
 Quwlar kelsin aydın, shalqar kólime.
 Ses joq kewlime jubanış berer,
 Kókirek qápesimde júrek tuwlağan.
 Jaǵısta qayırlap qalǵan kemeler,
 Jemisi mol ne bir baǵlar quwrağan.
 ...Suw tappay shóp-shardın bárin aralap,
 Ne bir ańlar sulap jatqanı mánet.
 Jeyran jansız jatar kózi ashılıp,
 Kiyiktiń ılaǵı qalǵan panasız,
 Gójek juwırsa da qansha asıǵıp,
 Táǵdirdi qoya ber, ol da anasız.
 Sonday sulıw, sonday hasıl ańlardı,
 Ílıqqan iytler kóp tartıp atırǵan.
 Sup-sulıw ańlardı kózlerim qıymay,
 Iyt atawlısına náletler aytım.
 Sonda qaylardandur bir saza kelip,
 «Qızım, kewliń qabarmasın heshqashan?»
 Meniń sózlerime qulaq sal endi,
 Hár istiń ilaǵı bolar bayqasań.
 ...Kóp uzamay suwǵa Ámiwim toldı,
 Gáhwar suwlar juwdı júrek jaramdı.
 «Aqqan darya aqpay qalmas» degeni,
 Búginligi haqıyqatqa aynaldı.
 Suwsız bul jáhände bolmaydı ómir,
 Suw tawsılmas jemis, biybaha altın.
 Suwıń sarqılmasın heshqashan seniń,
 Kewli kókti súygen japakesh xalqım!

141-shınıǵıw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday mániń ańlatıp turǵanına itibar beriń.

1. Ótebay, **sirá**, bulardı Bekimbet te quwatlaytuǵın bolıwı kerek. (Ó. A.) 2. **Demek**, hár bir hújdanlı adam miynetti súyedi. (Ó. X.) 3. Óytkeni, mallar ottı qansha kóp jese, sútti de sonsha kóp beredi. (T. Q.) 4. **Sóytip**, nárestege Jamal dep at qoydı. (N. D.) 5. **Demek**, heshkim tanımaydı. (A. B.) 6. Aǵa sultan joq jerde men aǵa sultanman saǵan, **awa**. (K. M.) 7. Biraq hayal ele oy teńiziniń ushına jete alǵan **joq**. (N. D.) 8. Bul aytqanıń

maqul, — dedi Maqset Rustemniń aytqan pikirin quwatlap. (X. S.) 9. **Itimal**, solay etsem, sawap is qılǵan bolaman. (Sh. A.) 10. **Múmkın**, qolıń tiymey júrgen shıǵar, nege deseń, oqıw degeniń de iyne menen qudıq qazǵan menen barabar sawda ǵoy. (A. A.)

Gáptegi tiykargı ayılajaq oy-pikirge sóylewshiniń hár túrli qatnasın ańlatatuǵın — boljaw, guman, biykarlaw, tastıyıqlaw, isenim, juwmaqlaw h.t.b. sıyaqlı sózlerdi **modal** sózler deymiz. Olar tómendegiler: **bar, joq, awa, múmkın, bálki (bálkim), itimal, shıǵar, sıyaqlı, qullas, qısqaşı, shınında, shaması, dárkar, lazım, kerek, zárúr, tiyis, misalı, máselen, álbette, sózsiz** h.t.b

142-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqat ornına tiyisli sózlerdi tabıń. Olardıń qanday máni bildiretuǵın aytıp beriń.

1. Demek, awırıwdıń zardabı da álleqashan ótip ketken bolsa kerek. 2. Álbette, siz meni tanımayız. (K. M.) 3. Ol aytqanınan qaytar, bálkim. 4. Balanıń usı júrisin ákesi de maqıllaytuǵın sıyaqlı. 5. Awa, Mádiyar, adamnıń záhárin adam aladı. 6. Onıń bir qarargá kelip alıwı ushın waqıt zárúr, waqıt. 7. Awa, sennen úyrenbeymiz. (Sh. S.) 8. Múmkın, bala emes, al kempirdiń ózi kelgendı shıǵar. (Sh. A.)

143-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqat ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. (múmkın, kerek, awa, demek, bálkim, shaması)

1. Qalay bolmasın júrek dártlerin tıńlap kóriwim 2. Hújdan aldında qayıp ketken teńizdiń ózi de tasıp, óz ornına túsiwi 3. ... sırlasıw adamlardıń kewlin jumsartar. (K. M.) 4. ... onda usınday isenim bolǵan edi. 5. ... Aygúl tap usını kútip otırǵanday edi. 6. ... sózlerin biraz umıtqan shıǵarman.

144-shınıǵıw. Oqır. Modal sózlerdi tabıń. Olardıń qanday máni bildiretuǵın aytıp beriń.

1. Awa, barlıq tiri nárseniń óz báhári menen gúzi bar, — dep gúbirlendi. 2. Joq, joq, asıǵıs jumıslarım bar. Meniń házir ketiwim kerek. 3. Al, biz onı, shınında da, muǵallım dep

oylap júrdik. 4. Nege ekenin ózim de túsindire almayman, mümkin, bala künimdegi alğan tásirim yadtan shıqpay ma, ya súwretshilik kásibime baylanıslı ma, áytewir, poezddan túsip, awılğa kiyatırğan hár saparı «kózge tússe eken» degendey sol eki gújimdi uzaqtan izley baslayman. (Sh. A.) 5. Ernazar qolına uslağan túyinshigin sheship: mal da, jan da ómir ushın jum-salıwı dárkar. 6. Mümkin, ishki kól demekshi shıǵarsañ. (Ó. A.)

145-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Modal sózlerdi tawıp, astın sızıń.

1. — Yaq, aǵay, imkaniyatı joq, — dedi. Qansha aqsha kerek deseńiz de bereyin... (Sh. A.) 2. Aqırı, bul isler jábir góy saǵan. (I. Y.) 3. Írasında da, qatnası bolǵan qusaydı, azı-kem hálekshilikke tústi. (Sh. S.) 4. Temirbay qansha kúyip-janbasın, awdarılǵan telshkanı óz kózi menen kóriwi kerek. 5. Demek, kóp nárseni sezgen ekenseń? 6. Biraq, tilekke qarsı, qar da, jawın da bolmadı. 7. Bálkim, bul adamdaǵı isenim shıǵar. 8. Shaması, qońsı rayonnıń xatkeri usını ayırıqsha názerde tutsa kerek. 9. — Xosh, tıńlayman. Tańlaǵan jolıń durıs. Júdá maqul. 10. Mıń jıllap bastırılǵan islerdi jańartıp atırǵanıımızdın ózi tariyx ekenin belgilewimiz tiyis. (S. S.)

SABÍR TÚBÍ — SARÍ ALTÍN

MODAL SÓZLERDİN MÁNILERI

146-shınıǵıw. Tekstti dawıslap oqıń. Ayılǵan danalıq sózlerdi eslep qalıń.

Sabırlılıq — ádep-ikramlılıqta joqarı bahalanıp, ushqalaqlıqqa, shıdamsızlıqqa qarsı túsınik. Bunıń tárbiyalıq sıpatı son-da, adam birden qızıp ketpesten hár istin sońına baǵıp, oylanıp is qılıw. Sebebi, «Ashıw aldında, aqıl keyninde keledi» degen xalqımız. Ashıwlanıp, qızıp ketip is qılmastan, sabırlılıq islew adamıylıq qásiyet bolıp, «Sabır áyle kewlim, sabır áyle, Sabırlı jeter muratqa, Biysabır qalar uyatqa» dep kórsetip, xalqımız adam muradına sabırlılıq penen, izbe-izlik penen jetedi dep durıs násiyat bergen.

Adam ómirinde neler bolmaydı? Ayırım payıtlarda quwanışlı qoynına sıymay ketse, geyde kózine álem zimistan bolıp kórinedi. Sabırlı kisi bolǵan isti izertlep, bayqastırıp, sebebin tabıwǵa tırısadı.

Sabırlılıq adamnıń óz minez-qulqın qadaǵalap biliwi, ashıw-lı waqıtlarında, ızalangan payıtta, ómirdin qıyın máselelerin sheshken gezde, awırǵan jaǵdayda ózin-ózi basqarıp, sońına baǵıwshılıq boladı.

Balalar kishkene waqtınan baslap sabırlılıqqa úyreniw kerek. Sebebi, sabırlı adam jámiyette úlken abıroyǵa iye bolıp, onı hámme sıylaydı.

Sabır kirdi ashadı,

Sabırsız sırdı shashadı. (A. Y.)

147-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Shayırdın ómiri hám qosıqları haq-qında ayıp berin. «Jaqsıraq» qosıǵın yadlap alıń.

BERDAQ ĞARGABAY ULÍ

Berdaq 1827-jılı Ámiwdáryanıń Aral teńi-zine quyar ayaǵında, Aqqala degen jerde dúnyaǵa keledi. On jasqa shıqqanda ata-anası qaytı bolıp, jetim qalıp, turmıstın kóp qıyınshılıqların basınan keshirgen. Ol awıllıq mediresede oqıp, sawat ashqan hám óz dáwiriniń sawatlı, bilimli adamlarınıń biri bolǵan. 1900-jılı qaraqalpaq xalqınıń ataqlı shayırdı hám baqsısı Berdaq 73 jasında Qazaqdáryada qaytı boladı.

Berdaq shayırdı XIX ásirde qaraqalpaq xalqınıń arasınan shıqqan ataqlı shayırdı, baqsısı, tariyxshısı boldı. Shayırdın zaman xarakterini haqqındaǵı oyları «Bilmedim», «Pana ber», «Kózim», «Bolmadı», «Ayralıq», «Zamanda», «Kórinde», «Aqıbet», «Dáwrán», «Jaz keler me?», «Bolǵan emes» h.t.b shıǵarmalarında da birneshe mártebe tákirarlangan. Berdaq shayırdın barlıq dóretilwshiligi mudamı xalıqtın danıshpanlıq pikirleri menen azıqlangan poeziya. Sonday-aq, Berdaqın dúnyaǵa kózqarasında jasap atırǵan jámiyetti jaqsılaw ushın adamlardı jaqsı minez-qulıqqa tárbiyalaw lazım degen aǵar-

tiwshılıq pikirleri orın alğan. Onıń túsiniğinshe adam aqıl menen ǵana turmıstan durıs jol tańlaydı, jaqsı bolıp jaıaydı. Sonday-aq, shayır ilim iyelegen adamlardı kókke kóteredi.

Berdaqtıń «Qashan ráhátlanadursañ» qosıǵındaǵı «Miynetsiz dúnya izleme, jandı otqa saladursañ», «Talap izlep tap dúnyanı, Sútten aqdur bilsen anı» degen násiyatlarında shayır miynetliń ráhátin kóriwge, bul dúnyanıń ırısqa-nesiybesin, lázzetin tatiwǵa shaqıradı.

Berdaq hásiyatlarında miynet penen tabılǵan maldı nápsi-qawlıq etpey, aqılǵa uǵras paydalanıwdı, ǵarip-qáserge qayır-saqawat etiwdi másláhát etedi. «Balam», «Bilgeysiz» qosıqlarında ómirden, jámiyetten endi ǵana óz ornın izlep júrgen, turmısqa endi qádem qoyıp atırǵan jaslarǵa aqıl násiyat, másláhát, jol-joba beriledi. Bulardan basqa da shayırdıń «Kórinde», «Zamanda», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Qaramas» taǵı basqa qosıqlarında usınday didaktikalıq pikirler kórkem etip beriledi. Berdaqtıń ádebiyat maydanındaǵı úlken jańalıǵınıń biri — sóz óneriniń kúshi menen xalıq tariyxın «Shejire»sin jazadı. Sonday-aq, shayır dóretpelerinde epikalıq forma da kóp. Olardıń ishinde «Aqmaq patsha» dástan formasında jazılǵan shıǵarma. Al, «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» shıǵarmalarında óz zamanınıń tariyxıy adamları, batırları súwretlenedi.

JAQSÍRAQ

Dúnyaǵa shıqqan soń baxtıń ashılsa,
Dushpanların ayǵıǵa bas ursa,
Jaw baǵınıp, eki qolın qawsırsa,
Kózdi alartqannan izzet jaqsıraq.

Jumis isle tuwılǵan soń el ushın,
Janındı ayama elde er ushın,
Kindikte qan tamıp, tuwǵan jer ushın,
Ólip ketkenishe xızmet jaqsıraq.

Ne hasıl sóz aytım, ótti payansız,
Ne xızmetler ettim, ketti ayansız,
Men de jan edim jurıtqa zıyansız,
Qorlıq kórdim tek ólgennen jaqsıraq.

Berdimurat aytar kóre almay jaqtı,
Ólip keter boldı ashılmay baxtı,
Berdimurat xalıqtı, xalıq Berdaqtı,
Jalgızınday kórer jannan jaqsıraq.

(Berdaq)

Sorawlar:

1. Berdaq qaysı ásirde jasaǵan?
2. Shayırdıń qanday qosıqları bar?
3. «Jaqsıraq» qosıǵında neni súwretlegen?
4. Qosıqtı yadlañ.

148-shınıǵıw. Ǵáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan modal sózlerdiń mánilerin aytıñ.

1. **Shaması**, buringi «altın qabaq attırıp toy beripti» degenler de usınday toydı bórttirin kirep aytqannan shıqqan shıǵar. 2. **Qullası**, buni da kórip turıwǵa dártim shıdamay, arı óttim. 3. **Demek**, gazetada oqıǵanlarımız ıras boldı ma? (M. N.) 4. **Shınında da**, bir toda bulıardıń arasında ústine aq lipas kiygen, kórinisi ǵaybar bir qızdıń tulǵası tas músindey bir turısta qalsha qatıp qalıptı. (A. X.) 5. **Qáydem**, baslıǵıń kútip turǵan bolsa, kelispe. (G. T.) 6. **Álbette**, meniń jańalıqsız kelgen jerim bar ma, sirá. (S. X.) 7. Qalay bolmasın, júrek dártlerin tıńlap kóriwim kerek. (K. M.) 8. **Tilekke qarsı**, biziń zamanlaslarımızdıń kópshiligi sizge usamaydı. (T. Q.)

Modal sózler mánisi jaǵınan tómendegidey túrlerge bólinedi:

1. Isenimdi bildiriwshi modal sózler: **álbette, shınında, ırasında, sózsiz, shubhasız** h.t.b

2. Gúman, shamalaw, boljaw mánisindegi modal sózler: **múmkın, itimal, bálki (bálkim), sirá, shaması, qáydem, máǵar** h.t.b.

3. Biykarlaw, maqullaw yamasa tastıyıqlawdı bildiriwshi modal sózler: **awa, joq (yaq), bar, joq, maqul, meyli, ájep boladı** h.t.b.

4. Juwapkershilikti, minnetli zárúrlıktı, keskin talap-shañlıqtı bildiretuǵın modal sózler: **tilekke qarsı, baxtı-mızǵa, baxtı-mızǵa bola, meniń baxtıma** t.b.

5. Juwmaqlawshı, ulıwmalastırıwshı modal sózler: **qullası, qısqası, ǵárez, demek, mısah, máselen, sóytip, nátiyjede, alǵárez, olay bolsa, aqırında** h.t.b.

Bulardan basqa kúsheytiw (**hátteki, ásirese**), eske túsiriw (**aytqanday, aytpaqshı**) mánilerinde qollanılatuǵın sózler ushırasadı.

149-shınıǵıw. Gáplerde ajratılıp kórsetilgen modal sózlerdiń qanday máni bildirip turǵanın aytıp berin. Olar modal sózlerdiń qaysı túrine kiredi.

1. **Álbette**, kim óz dostınıń jaǵdayları menen tanısıwı tiyis.
2. **Qullası**, sen ol jaqqa barmawın kerek, — dep jalındım.
3. **Ásirese**, doktorlıq dissertaciyasını jaqlawda kóbirek qıynaldı. (*K. M.*)
4. **Jaqsı**, bul isleriń maqtawǵa turarlıq.
5. **Joq**, seniń ayta almay turǵan sırların bar.
6. **Awa**, bul isiń maqtawǵa turarlıq eken.
7. **Sózsiz**, biz jeńemiz.
8. Onıń kelip qalıwı, **itimal**.

150-shınıǵıw. **Hátteki, kerek, demek, mümkün, bar** sózlerin keltirip gáp dúzin hám gáptegi mánisin túsindirin.

151-shınıǵıw. Gáplerde oqın. Ishinen modal sózlerdi tabın. Olardıń qanday máni bildiretuǵının aytıp berin.

1. Demek, burınǵı kiyimleri qaytarıp berilmeydi.
2. Shaması, bir yarım saatlardan keyin Gúljámiyla oshaqtan túsirilgen qazannıń basında otırıp, sırtında suwınń súwreti bar úlken qıtayı termosqa gúrtik penen sorpanı aralastırıp quya basladı. (*U. P.*)
3. Qullası, aqsaqaldıń qası-qabaǵına qarap is tuttı.
4. Sır sandıǵındı ash maǵan, bálkim, járdemim tiyer.
5. Jigirma toǵız jasın quthı bolǵay, baxtı-mızǵa, saw bolǵaysañ. (*P. E.*)

152-shınıǵıw. Kóp noqatnıń ornına tiyisli modal sózlerdi qoyıp, kóshirip jazın. Olardıń irkilis belgilerine itibar berin.

1. ... qarsı qolımın jarasınıń da pitpey turǵanı.
2. Mine, jolbarısı usılay hiyle menen uslaw ... — dedi.
3. Átirapta sırt etken ses, qıyt etken dawıs ...
4. ... qalay degen menen jolbarıs goy.
5. Ózimnen úmitti úziwim ...
6. Uzunlıǵı úsh barmaqtaı ... eken.
7. Mine, sizler jolbarıs penen ayqasqan bolsa, bir daw adam shıǵar, yamasa aytayın dep otırǵanı ótirik goy dep uıǵarıwıńız ...
8. Bir jolbarıs Tallıq bolısında eldi búldirip atırıptı-mış, bul ... pa? — dep soraptı. (*Á. Sh.*)

Kerekli sózler: *joq, ıras, bar, kerek, tiyis, mümkün, joq, meniń baxtıma.*

153-shınıǵıw. Kerek, ırasında, ıqtıyartı, mısah, sóytip modal sózlerine yadnan gáp qurań. Modal sózlerdiń astın sızın hám óz ana tilinizge awdarın.

154-shınıǵıw. Berilgen gáplerde oqın. Modal sózlerdi aytın. Olardı mánisine qaray túrlerine ajratıp aytıp berin.

Tilekke qarsı, ol bul kásiplerdiń birde birine úsh qaynaǵanda sorpası qosılmaytuǵın ózge kásip iyesi bolıp shıqtı. Bálkim, onıń búgingi künge kelip «qalay ǵana bul talapqa aralasıp qala qoydım?» — dep ózine-ózi ókinishli soraw qoyıp otırǵanı da usınnan bolar? Negizinde, ol ózine durıs sawal qoymay otırǵan da bolıwı mümkün. Bálkim, onıń basqasha sawal qoyǵanı maqul shıǵar.

Durıs, basqasharaq sawal qoyǵanı maqul. Bolmasa, onda balalıǵında usı pazıyetlerdiń barlıǵı da bar edi goy. Awa, ol baqsıshılıq, shayırshılıq, palwanlıq degen qásiyetlerdiń hesh-qaysısına da qurı alaqań bolmadı. (*K. A.*)

155-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Modal sózlerdiń mánilerin aytın.

1. Qullası, bizlerdey bala ushın bul qalada ermek te az. (*B. E.*)
2. Joldaǵı qalıń sheńgel, siresken jantaq, shatasqan, shatlıq — bári de kózime shıbın shelli kóringen joq. (*Á. Sh.*)
3. Durıs, házirshe heshkimniń bilmegeni jaqsı. (*Sh. R.*)
4. Tilekke qarsı, Jalǵas atası oylaǵanday baǵman da bola almadı. (*K. A.*)
5. Bul ǵarrınıń aqlıǵı bolsa, itimal.
6. Demek, barlıq másele durıs sheshildi goy, solay ma?

TAŇLAQ SÓZLER

156-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Biyday haqqında qosımsha túsiniǵıńizdi ayıp berıń.

Atızlarda biyday, salı, mákke, arpa, sulı, másh, burshaq, lobiya kibi dánli eginler egiledi. Dánli ósimliklerdiń tamırı mayda tamırlardan turadı. Biydaydıń jumsaq hám qattı sortları úlkemizde jetistiriledi. Jumsaq biyday sortı gúzde egiledi. Báharde biyday maysaları háwij alıp óse baslaydı.

Biyday masaqları avgust ayında pisip jetiledi. Paqal hám masaqları quwraǵannan keyin kombaynlarda orılıp, dánleri ajıratıp alınadı.

Biyday dánleri arnawlı elevator hám digirmanda tartılıp, un ónimi alınadı.

(«Tábiyattanıw»)

157-shınıǵıw. Tekstti kórkemlep oqıń. «Biyday» qosıǵın tásirli etip oqıń hám yadlap alıń.

HIKMETULLA AYÍMBETOV

(1948)

Hikmetulla Ayımbetov 1948-jılı Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamının aǵzası. Ol 1970-jılları poeziyalıq toplamları menen

ádebiyatımızǵa jańa qubilis sıpatında kirip keldi. Onıń «Jalgız terek», «Tıńlañızlar», «Úlken shańaraq» hám «Aq qaǵaz» atlı qosıqlar toplamları leksikalıq baylıǵı, jaslıq kewil tebirenisleri menen ajıralıp turadı. Sońǵı jılları «Qarabuǵa» romanın baspadan shıǵardı.

H. Ayımbetov awdarmashılıqta da kóp miynetler etti. Rus xalıq poeziyasınıń «Igor atlanısları haqqında dástan» shıǵarmasın qaraqalpaqshaǵa tolıq awdardı. V. V. Mayakovskiydiń «Jaqsı» poemasını, Á. Suyunniń qosıqların óz aldına kitap túrinde baspadan shıǵardı. Shıǵarmaları birneshe tillerge de awdarıldı. «Noviy mir», «Zvezda Vostoka», «Literaturnaya ucheba» jurnallarında járiyalanıp keń oqıwshılar jurtshılıǵına usınıldı. Onıń qosıqları Moskva, Tashkent, Kazan, Túrkiya antologiya hám almanaxlarında da járiyalandı.

BIYDAY

Miyzanda egilip, gúzde ósesiz,
Qısta áste tańnıń miyin tesesiz,
Arba aydaǵanday jolsız, kóshesiz,
Tótelep báharde kelesiz, biyday.

Barsız insan bolǵan payıttan berli,
Nuw payǵambar soqqan qayıqtan berli,
Anasaydan, Edil-Jayıqtan berli,
Jan ishinde jasad kelesiz, biyday.

Hárre gülден басқа жаққа аwǵан жоq,
Perzentten shiyrinin insan tuwǵан жоq,
Ele bizge sizden tatlı taǵам жоq,
Paldan shiyrin, gülден gózzalsız, biyday.

Adam miynet islep, juwırıwǵa tayın,
Siz ushın, beyishten quwılıwǵa tayın,
Jamanlıqtıń kúlin suwırıwǵa tayın,
Belge kúsh, yosh beresiz, biyday.

Súyriktey japıraǵın qırawǵa tóser,
Shashaqtay tamırın tońǵa da óser,

Báhárdiň nápesi gúzdegi nóser,
Marjan-marjan terden ónesiz, biyday.

Jaz quyashı masagınnan óbedi,
Deneñizde qıstıñ zárpi kóp edi,
Tathılıgıñızdıñ baslı sebebi,
Bir ilahiy nurdan ónesiz, biyday.

(H.A.)

Tapırma hám sorawlar:

1. Shayır haqqında nelerdi bilesiz?
2. Biyday ne ushın qádirli?
3. Ózleriniz «Nannıñ tiykarı — biyday» temasında 8—10 gápten quralğan tekst dúziñ.

158-shınıgıw. Tekstti oqıñ. Qara hárıp penen jazılğan sózlerge itibar beriñ.

1. **Yasha**, kim ekenin men endi bildim. 2. **Yapırmay**, óneriñ, sulıw simbatıñ. 3. **Háy**, sen Qoñıratlı qız, janım Arıwxan. 4. **Pay**, bul jigitlerdi qoya ber sirá! 5. **Way**, qanday shayırsañ! 6. **Hásseñiy**, usında qalar ma edim. 7. Bende emes eken sózge de, **pay-pay!** (I. Y.)

Tañlaqlar adamnıñ sóylew waqtındağı hár qıylı tuygı-sezimlerin (tañlanıw, ókiniw, quwanıw, shadlanıw, buyırıw, turmıs-salt) bildiredi. *Mısah:* — **Haw**, qızım, aqılsız bolma, men seni ólim ushın emes, ómir ushın tuwğanman. (T. Q.) — **Shúw**, janiwar, qara jorga, óneriñdi kórset qáne. (I. Y.)

159-shınıgıw. Tekstti kóshirip jazıñ. Tañlaq sózlerdi tawıp, astın sızıñ.

1. Pish-áy, — dep ırğıp túrgeldi bay. (Sh. S.) 2. Ádira qalgır, shañaraq ortasına tústi me eken, dep edim, biraq shıpta aman eken. (I. Q.) 3. Mássağan, joldas shayır, qıyal bop pa usınnan da. (I. Y.) 4. Qudayğa shúkir, oğan da qolım jetti. (I. Q.) 5. Toba, qoy bul adamlardı. (I. Y.) 6. Oho, garrı kelgen shıgar birazğa. (I. Y.) 7. Ay, onbağan kóse, sózdi bólme sen. (I. Y.)

Tañlaqlar quramı boyınsha **tiykar** (túbir) tañlaqlar hám **dórendi tañlaqlar** bolıp eki topargá bólinedi.

1. Tiykar tañlaqlarğa bir, eki yamasa onnan da kóp seslerden quralğan tañlaqlar kiredi: **a, ah, pa, pay, pah, haw, yasha, jit, pish, haw-haw, pah-pah** hám t.b.

2. Dórendi tañlaqlarğa basqa sóz shaqaplarınan tañlaq mánisine ótken sózler kiredi: **yapırmay bala, alla bárekella, pay tamasha-áy, johń bolsın, táñir jarılqasın, quday saqlasın** hám t.b.

160-shınıgıw. Tekstti kóshirip jazıñ. Tañlaq sózlerdi tawıp, quramı boyınsha túrlerin anıqlañ.

1. Aynalayın qarağım-aw, tez kelip qalar ma eken? (N. D.) 2. Ah, qanday jaqsı elim. (I. Y.) 3. Yapırmay janım, keshigip qalmasam bolar edi. (N. D.) 4. «Alla bárekella!» — dep jambasına sart ettirippen góy. (Sh. S.) 5. Bárekella, talaplarıñ oñ bolsın! (K. S.) 6. Sıyrı sawıp atırğan qatınlardıñ «háwkem-háwkem» degen dawısları esitildi. (N. D.)

161-shınıgıw. Berilgen sózlerden gáp dúziñ: háwkem-háwkem, dige-dige, bárekella, pay, pah, haw, toba, shúkir, assalawma áleykum.

Úlgi: **Pah**, mına garbızdıñ mazalısın-ay!

Soraw hám tapsırmalar:

1. Tañlaq degenimiz ne?
2. Ol qanday mánilerdi anlatadı?
3. Tañlaqlar quramı boyınsha neshe túrge bólinedi?
4. Tiykar tañlaqlardıñ qurılısı qanday boladı?
5. Dórendi tañlaqlar degenimiz ne?
6. Tañlaqlardı gáp ishinde keltirip, úyde shınıgıw isleñ.

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
tañlaq	undov	одағай	ümlük	междометие
tuygı-sezim	his-hayajon	сезим-күй	tolgunmak	эмоция
quwanıw	quvonish	қуану	guwanmak	радоваться

qaygırıw	qayg'urish	кайгыру	gaygyrmak	руководитель
shadlanıw	shodlanish	шаттану	shatlanmak	геронство
bárekella	barakalla	барекелди	berekella	молодец

MÁRTLİK — MÁNGILİK

TAŇLAQ SÓZLERDİŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERİ

Mártlik heshqashan umitılmaydı. Bizlerdiñ usın day baxıtlı kúnlerge erisiwimizde qanshadan-qansha mashaqatlı miynetler, uyqısız tünler, babalarımızdıñ shekken azap-aqıbetleri bar. Bul áziz kúnlerge xalqımız ańsatlıq penen erisken joq.

Ekinshi jer júzilik urıs jıllarında elimiz basına túsken qara kúnler, urıs dártlerin biz jaslar tek tariyxtan bilemiz. Búgingi baxıtlı kúnlerimiz ushın tógilgen qanları, babalarımızdıñ mártligi, olardıñ el-jurtına bolğan pıdayılıǵı, qullası, qaharmanlıq isleri biziñ heshqashan esimizden shıqpaydı.

Tariyxımızǵa bir názer taslasaq erkin hám azat, abat kúnlerimizge erisiwimiz ushın jan pida qılğan, qanshama qıyınshılıqqa tolı jollardı basıp ótken ulla insanlar kóz aldımızda sáwlelenedi.

Bizler 9-may «Eslew hám qádirlew» kúni babalarımızdıñ ruwxın shad etip, olardıñ óshpes erliklerin eske alıw ushın qalamızda jaylasqan urıs qurbanlarına salınğan estelik maydanına zıyaratqa baramız. Olardı húrmet penen eske alıp, gúl sheńberlerin qoyamız.

Bizler ulla hám azat Watannıñ baxıtlı jaslarımız. Onıñ qádirine jetip hám oǵan múnásip perzent bolıw bizlerdiñ eń tiykargı wazıypamız bolıwı kerek.

162-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berıń. Shayırdıñ shıǵarmaların este saqlań.

JOLMURZA AYMURZAEV

(1910 — 1996)

Jolmurza Aymurzaev—XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıñ baslawshılarınıñ, onıñ iri wákilleriniñ biri. Prozashı, shayır, dramaturg J. Aymurzaev 1910-jılı Shımbay rayonınıñ aymaǵında tuwılǵan. Ol ata-anasınan jaslay jetim qalıp, dáslep internatta (1922—1926) tárbiyalanǵan, 1926—1927-jılları Shımbaydaǵı «Kommuna» mektebinde oqıydı, 1927—1932-jılları Tórtkúldegi pedtexnikumdı pitkerip, Taxtakópir rayonında muǵallım bolıp isleydi. 1935—1939-jılları Moskvadaǵı A. B. Lunacharskiy atındaǵı kórkem óner institutında oqıp pitkerip, sońınan 1942-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker bolıp isleydi.

Jazıwshı Ekinshi jer júzilik urıs frontlarına qatnasadı, fronttan qaytqannan keyin 1944—1951-jılları, 1958—1962-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıñ baslıǵı bolıp isleydi, 1963—1972-jıllar aralıǵında Ózbekstan hújjetli hám ilimiy kópshilik filmler studiyasınıñ Qaraqalpaqstan filialın basqardı. J. Aymurzaev 1934-jıldan Jazıwshılar awqamınıñ aǵzası. Jazıwshı óziniñ dóretiwshiligin poeziyadan basladı. Onıñ birinshi qosıǵı 1927-jılı baspasózde shıqtı. Sol jıllardıñ ishinde «Gúres», «Gúreste jeńdik» shıǵarmaların dóretti, sonıñ menen birge, dramaturgiya tarawında 1933-jılı «Hákisliler», 1939-jılı «Óz tayaǵı ózine» pyesaların jazdı hám bular saxnada qoyıldı. Al, 1940-jılı «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvostı» jurnalınıñ 3—5-sanında jazıwshınıñ «Quwat» degen povesti basılıp shıqtı.

J. Aymurzaev Ekinshi jer júzilik urıs jılları birneshe jawıngerlik qosıqların, «Meniñ joldaslarım» poemasını, «Aral qızı», «Leytenant Elmuratov», «Kolya» pyesaların jazdı.

Jazıwshı dramaturgtıń «Aygúl-Abat» (1946—1952), «Berdaq» (1958—1977), «Qádirdan doktor» (1960), «Ráwshan» (1956), «Sheberxannıń shırmawıǵı» (1964), «Baxıt buladı» (1967) degen pyesaları teatr saxnasında qoyıldı.

J. Aymurzaevtıń proza tarawındaǵı biraz shıǵarmaları ádebiyatımız tariyxında ayrıqsha orın iyeleydi. Onıń «Kelin» gúrrińi, «Ámiwdárya boyında», «Qızketken», «Muhabbatım adamlar» atlı romanları kópshilikke jaqınnan tanıs. Jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatında birinshi roman dóretiwshilerdiń qatarına kiredi.

ULIM TÍŃLA

Ulim, tıńla! Jürmen maydan ishinde,
Iynimde bar jarqıraǵan jaw-jaraq.
Eger jawdı jeksen etip barماسam,
Sen esapla — onnan ólim jaqsıraq.

Ulim, tıńla! Babalardıń sózi bar,
Mákanıńa kirgen jawdı aydap shıq.
Jawlar ushın hasla miyrim bolماسın,
Kózlerin oy, júregine nayza tıq.

Ulim, tıńla! — Bul jeńiske jollama,
Júregimde ıza kegi qaynaǵan.
Men bilemen, jerdi basıp jatır jaw,
Qanǵa qumar, qasqır qanǵa toymaǵan.

Ulim, tıńla! Qasqır — qozı dushpanı,
Sen qozımsań, seniń ushın men qurban.
Watanımnan quwmaq ushın dushpandı,
Kerekli jerinde bolaman qurban.

Ulim, tıńla! Kókten jawar qorǵasın,
Qılıshlardan sel-sel bolıp, aǵar qan.
Xalqım ushın, baxtım ushın, sen ushın,
Pida bolsın, jan ákeńnen shiyrin jan.

Ulim, tıńla! Jawdı jeńip baraman,
Sel-sel bolıp aǵar qan aqsa da qoynımnan,

Qara kózim, perzentim dep súygende,
Erkelersañ, qushaqlarsañ moynımnan.

Tapsırma:

1. J. Aymurzaevtıń ómiri hám dóretiwshiligin oqıń.
2. «Ulim, tıńla» qosıǵın tásirli etip oqıń, yadlap alıń.
3. «Mártlik hesh waqıtta umitilmaydı» temasında tekst dúziń.

163-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń.

1. **Yaqshı**, ápiw etiń xalqım. (K. S.)
2. **Háy**, gázzap, másimdi tart deymen saǵan! (I. Y.)
3. **Úwh**, ortam tolısqan sıyaqlı endi. (I. Y.)
4. **Qudayım-aw**, mınaw ájeptáwir dawıs goy! (K. S.)
5. **Oy**, aynalayın, er azamatım-ay! (K. S.)
6. **Yashaqay**, Sara apam kiyatır! (A. Bek.)
7. **Qaraǵım**, sen otırıp tur. (N. D.)

Tańlaqlar mánilik jaqtan úsh túrge bólinedi: 1) **tuyǵı-sezim tańlaqları**; 2) **buyırıq tańlaqlar**; 3) **turmıs-salt tańlaqları**.

Tuyǵı-sezim tańlaqları adamlardıń quwanıw, shadlanıw, tańlanıw, ókiniw, qıylanıw hám t.b. sıyaqlı sezimlerin bildiredi: **pay, pah, túpálem, hay-hay, aynalayın, ura, áttegen-ay, óybey, wax-wax, úwh, óybey sorım-ay, tfiw, hásseniy, haw-haw, way qudayım-ay** hám t.b. *Mısalı:* 1. **Pah**, jaqsı bolar edi-aw onda! — dep shulǵındı Sıdıq. (Sh. S.) 2. **Way**, janıwarlar, ash bolıp qalıptı-aw. (N. D.)

164-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerden tuyǵı-sezim tańlaqların tawıp, olardıń qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. **Túpálám-áy**, at eken-aw. (A. Bek.)
2. **Íraстан ba, pah-pah**, áne nátiyjeli is. (A. B.)
3. **Áwmiyn**, aytqanıńız kelsin, aǵa. (N. D.)
4. **Pay**, mına jerlerdi ashıp, egin ekseń-dá. (Sh. S.)
5. **Aynalayın**, qaraǵım, seni de kórer künler bar eken goy! (N. D.)
6. **Haw**, qaydan kelip qaldıń, inim? (A. B.)
7. **Ah**, sondaǵı gúz ayı, qarańǵı tündeǵi joldıń azabın-ay! (Sh. A.)

Buyırıq tańlaqları adamlarǵa, úy haywanları hám basqa da janıwarlarǵa qatnaslı ayıladı: **háy, qaraǵım, posh, tss,**

allo, háwkim-háwkim, máh-máh, dige-dige, pish, pish-pish, jit, tóte-tóte hám t. b. *Mısaltı*: Posh. Posh. Jol berin. (M. T.) Shúw, Gúlsarı, alga. (Sh. A.)

165-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Gáplerden buyırıq tańlaqların tawıp, olardıń qanday mánilerde jumsalıp turǵanın aytın.

1. Qaytarıwǵa hal-dármanım kelmeydi, «Qurrayt-qurrayt» sebil qalǵır qoylarım. («A.».d.)
2. Bir kúni xojeyin qurı shelekti dańǵırlatıp, atlarǵa «máh-máh» — dep jaqınlay basladı. (Sh. A.)
3. Tawıqlar menen shójelerdi kórgen Turdıǵúl: «Tót, há tót», — dep quwdı. (J. A.)
4. «Sherim-sherim» deseń, jolbarıs adamǵa tiymey óte beredi degendi esitetuǵın edim. (A. Sh.)

Turmıs-salt tańlaqlarǵa: assalawma áleykum, wáleykum assalam, xosh, xosh bol, sálem, qutlıqayman, keshirersiz, ápiw etiń, márhamat, raxmet, harma, bar bol, qayırılı kesh, qırmangá bereket hám t.b. ádeplilikke baylanıslı sózler kiredi.

166-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Gáplerden turmıs-salt tańlaqların tawıp, olardıń qanday mánilerde jumsalıp turǵanın aytın. Jazılıwına itibar berin.

1. Xosh, raxmet, biz kútemiz el bette. (I. Y.)
2. Bárekella, mine ólige hürmet. (I. Y.)
3. Salamatsız ba, Aydana, harmanız! (Ó. X.)
4. Ata, harma! — dep Sadullanıń betine qaradım. (N. D.)
5. Raxmet, Murat Muxammedovich, meniń jataqxaǵa qaytıwım kerek edi. (K. M.)

167-shınıǵıw. Shaqırıw sózlerin qollanıp, gáp dúzin. Olardıń qaysı haywanlarǵa tiyisli ekenligin aytıp berin.

Háwkem-háwkem, shók, úsh-úsh, dige-dige, hál, bás, jit, pish, tót, pish-pish, gál, qurrayt-qurrayt, shúw.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tańlaqlar mánisi boyınsha neshe túrge bólinedi?
2. Tuyǵı-sezim tańlaqlarına qanday sózler kiredi?
3. Buyırıq tańlaqları ne ushın qollanıladı?
4. Ne ushın turmıs-salt tańlaqları dep ataymız?

Sózlik

Qaraqalpaqsha	Ózbekshe	Qazaqsha	Türkmenşe	Russha
shelek	chelak	шелек	çelek	ведро
qutlıqayman	qutlayman	құттықтаймын	tolgunmak	поздравляю
sálem	salom	сәлем	salam	привет
qayırılı kesh	xayrli kech	қайырлы кеш	haýyrly agşam	добрый вечер

XALÍQ DANALÍǴI

ELIKLEWISH SÓZLER. ELIKLEWISH SÓZLERDİŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

168-shınıǵıw. Kórkem tekstti oqıp shıǵın, mazmunın sóylep berin. «Ne jaman» termesin yadlap alın.

Kóp ásirler tariyxına iye bolǵan qaraqalpaq xalqı óz turmıs tirishiliginiń súwreti sıpatında túrli janrdı bay ádebiyat miyrasın dóretken. Olar salt-dástúr, miynet jırları, xalıq ertekleri menen naqıl-maqalları, batırılıq dástanlar menen xalıq qosıqları boladı.

Qaraqalpaq xalqı túrli tariyxıy sebepler menen óziniń jaylawı menen qıslawın taslap kóship, watannan, jerden, suwdan, kún kóristen ayırılsa da, olar óziniń ruwxıy azıǵı bolǵan awızeki ádebiyatın aytıp, jırlap, ózi menen birge alıp júrdi. Doslıq, birlik arqalı mádeniyatı menen ádebiyatı kórkeyip, bayıp otıradı. Mine, usınday jollar menen qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń túrli janrları payda bolǵan hám rawajlanıp bargan.

Qaraqalpaq xalıq jırshıları — qaraqalpaq awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatın baylanıstırıwshı kórkem sóz sheberleri. Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń jırlaǵan jırı, aytqan qosıǵı onıń shertken sazına qarap, jıraw menen baqsılar bolıp bólinedi.

Jırawdın shertetuǵın saz ásbabı — qobız. Jırlaytuǵın repertuari — kóbinese batırılar haqqındaǵı dástanlar, tariyxıy jırlar hám terme-tolǵawlar boladı.

Baqsılardıń shertetuǵın ásbabı—duwtar. Baqsılardıń repertuarı—batırлық haqqında dástanlar menen birge ashıqlıq dástanlar hám muhabbat jırları boladı.

Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń taǵı bir túri—qıssaxanlar, shayırlar, qosıqshılar. Bular ózleriniń jırlaytuǵın qosıq-jırların qolına saz ásbabın almastan, lapızı menen xalıq aldında aytıp beredi.

NE JAMAN

Bir degende ne jaman,
Bilimsiz ósken ul jaman.
Ekilenshi ne jaman,
Elewsiz tiygen jaw jaman.
Úsh degende ne jaman,
Úshkiliksiz pishken ton jaman.
Tórt degende ne jaman,
Tóresip barganda,
Tóresin buzǵan biy jaman.
Bes degende ne jaman,
Beles-beles tawlarda,
Bel mayırılsa, sol jaman.
Altılanshı ne jaman,
Atlan-atlan degende,
Atlanarǵa atı joq,
Ústine kiyer zatı joq,
Óz teńiniń ishinde,
Piyada qalǵan sol jaman.
Jetilenshi ne jaman,
Jańa jettim degende,
Jetkinshekten ayırılıp,
Jer tayanǵan sol jaman.
Segizlenshi ne jaman,
Sergizdanlıq sol jaman.
Toqqızlanshı ne jaman,
Tolıp-tasıp, tógilip,
Shayıpatılsa sol jaman.
Tógiz qabat torqa ton,
Tozdırmay ketseń sol jaman.

On degende ne jaman,
Ótirik aytıp bárhama,
Shermende bolǵan sol jaman.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Xalıq danalıǵı degende neni túsinesiz?
2. Jıraw hám baqsılar qaysı xalıqlarda bar?
3. Olardıń ayırmashılıǵın atap kórsetiń.
4. Terme-tolǵaw haqqında aytıp beriń.

169-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qaysıları kóriniske, qaysıları seske baylanışlı ayılǵanın anıqlań.

1. At ústinde Qarajan **lıq-lıq** atıp, Shubarǵa xoshamet urıp baradı. («A. d.)
2. «**Dúsir**» etken seske jalt qarasa, baǵanaǵı oylanǵanıday, qoylar qoranıń tesiginen shıǵıp atır eken. (A. S.)
3. Minsem tawdıń basına, **buwdaq-buwdaq** shań keldi. («A. d.)
4. Ábden zorıqqan attıń **pir-pırlap** tanawı jelbireydi. (M. Sh.)
5. Awzındaǵı suwlıǵın **ǵashır-ǵashır** tisleydi. («A. d.)

Eliklewish sózler turmistaǵı zatlardıń, qubılıslardıń kórinisi menen seslerine eliklewden payda boladı. *Mısalı:*
1. Júnleri **jilt-jilt** etip juwıp taralǵan atlarǵa qarap sayın qaraǵıń keledi. (Sh. A.).
2. Qay waq kórseń de, ustaxanada ıspıs-ıs kórik basıw, **shıq-shıq-shıq** shókkish urıw tınbaydı. (T. Q.)

170-shınıǵıw. Oqıń. Eliklewish sózlerdiń astın sıızıp, eliklewish sózdiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Oraqtıń ǵırtıldısı da esitilmeydi.
2. Bazarbay ózinen-ózi gúbirlene berdi, gúbirlene berdi (Sh. S.).
3. Ekewimiz sonsha qozını uwda-shuw, güwenlep bolaman degen she atlılar jaqınlap qaldı. (A. A.).
4. Saratannıń háwiri laplap, quyash mistay qaynadı. (Sh. A.).
5. Turımbet júdá sharshap boldırǵan ba, há demey-aq qur-qur uyqılap ketti. (T. Q.).
6. Kün batıp, gewgim túsken waqta awıl ishi uw-shuw bola qaldı. (A. Bek.)

7. Güldir-güldir kisnegen, suwlıǵın kese tislegen.
8. Qaysar qallash sır etti,

Jan shımshıǵı pır etti,
Kókirek qabı gúr etti,
Hár jetimdi bir ópti. («A.»d.)

Eliklewish sózler mánilik jaqtan seske hám kóriniske eliklewish sózler bolıp eki toparǵa bólinedi.

Seske eliklewish sózler: tars, tısır, ğars, bılsh, shıyq, gúńk, pır, shuw, gúr, tars-tars, gúrs-gúrs, dúrs-dúrs, pır-pır, shıyq-shıyq, uwdır-juwdır, ğarq-ğarq hám t.b. sıyaqlı qulaqqa esitiletuǵın seslerge eliklewden payda boladı. Mısalı: 1. Mektep direktori qońırawdı bir ret shıńır et-kizip edi, hámme tım-tırs boldı. (T. Q.) 2. Bir waqıtta mashina taq-taq etti de júrisin páseytti. (N. D.)

171-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewish sózlerdiń astın sıızıp, olar juplasıp tur ma, yamasa kómekshi sózli qollanılgan ba, ajratıp aytań hám eliklewish sózdiń qaysı túri ekenin túsindiriń.

1. Qarateren kólinde bárha quslar bıq-jıq boladı eken. (S. S.) 2. Durdı Nesibeliniń qıyır-shıyır izlerin tanıdı. (Sh. S.) 3. Kóldiń ishi hár qıylı quslardıń dawısınan azan-qazan. (K. S.) 4. Toǵaydıń túpkirinen taq-toq etip urılǵan balta sesleri esitiledi. (T. Q.) 5. Putanıń arasınan taq etip mıltıq atıldı. (N. D.) 6. Bir nárseden setem alǵan ğargalar birden ğaq-ğaq desip usha jánelde. (A. Bek.) 7. Stoldıń üstindegi saat shırır etip, Ruslannıń uyqısın ashtı. («J.») 8. Zarımbet tap uyqıdan shorship oyanganday selk etip, Mámбетке jalt qaradı. (A. Á.) 9. Oylarım astan-kesten bolıp, uwıldap-shuwıldap atırǵan biymaza kóktey sapırılısadı. (Á. Á.)

172-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Seske eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń astın sıızıń.

1. Narbay shashtárezdiń sózine shıdamay wa-ha-halap kúlip jiberdi. (A. Q.) 2. En dáslep apır-topır oynap atırǵan balalarǵa kózi tústi. (Á. T.) 3. Padadan qaytqan mallar mó-mó-mó degen dawısların sozıp, balalarına jetkenshe asıǵadı. (Ó. X.) 4. Quw-rap qalǵan shóplerdi ayaqları menen sırt-sırt sındırıp basıp baratır. (T. Q.) 5. Kóldegi ğazlar, úyrekler ğañqıldadı. (K. S.)

173-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup hám tákirar eliklewishlerdiń ózgesheligin anıqlań.

1. Kópirge jańa mine bergenim, suwda bir nársе shambır-shambır ete qaldı. (A. Bek.) 2. Ol malxanǵa jańa kire bergeni, ishte bir nársе tasır-tusır ete qaldı. (T. Q.) 3. Kúshli dawılǵa tótepkі bermegen úydiń keregeleri sıqır-sıqır etedi. (Ó. X.) 4. Sırttan attıń dúbiri esitildi. (K. S.) 5. Ğawırılı kem-kem kóbeydi. («Á. j.) 6. Daladaǵı shaqur-shuqurdiń qalay bolǵanın sezbedik. (A. Á.) 7. Bul ğapke Ernazar selk-selk kúldi. (T. Q.)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Eliklewish sózler degenimiz ne?
2. Ol mánilik jaqtan neshe túrge bólinedi?
3. Seske eliklewishler dep qaysı sózlerge aytamız?
4. Seske eliklewish sózlerdi ózińiz oqıǵan ádebiy shıǵarmalardan tabıwǵa háreket etiń.

WAQÍT QÁDIRI

IS QAĞAZLARININ STILI. KÜNDELİK. TÚSINIK XAT

174-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqıń. Mazmunın óz túsinigińiz benen aytıp beriń.

Altınnan qádirli, gáwhardan qımbatlı nársе waqıt bolıp esaplanadı. Aǵıp ótken suwdı qaytarıp bolmaǵanıday, ótip ketken waqıttı da qaytarıp bolmaydı. Sonıń ushın bir sekund waqıttı biykar ótkermesten orınlı paydalanıw kerek. Waqıttı qádirine jetiwge onıń hár bir minutınan únemli hám aqıllılıq penen paydalanıwǵa baylanıslı áńgimeler kóp.

Kúnlerdiń birinde turmıstıń kóp oyılı-bálintin kórgen kekse bir danıshpannan soraptı: «Siz teberik, ullı jastasız, turmista jaqsını da, jamandı da kórdińiz. Aytańız, siz bul jariq dúnyaǵa kelip, neni arttırdıńız, neni joǵalttıńız?

Danışpan oylanıp turıp, bilay juwap beripti: — «Men bul dúnyadan kóp nárseni kórdim. Kóp nárseni taptım da, joǵaltım da. Men kóp mal-dúnyaǵa iye boldım, kóp mal-dúnyanı joǵaltım. Biraq, bul dáwletimdi joǵaltqanıń ushın onshellı kúyinbeymen. Sebebi, bul baylıqtı ózim tapqan edim, ózim joq ettim. Qala berse, maǵan eger men hadal miynet etsem, jáne baylıq tabıwım qıyın emes degen qıyal hámıyshe tásele berip keldi. Men dúnyaǵa kelip, azlı-kópı hámellerge eristim. Olardıń kópshiligin joq ettim de. Biraq, men dúnyaǵa kelip, sonday bir biybaha ǵáziynemdi joǵaltım, bunıń ushın ózimdi heshqashan keshire almayman. Bul — meniń bosqa ótken waqıtlarım, biykar ótken kúnlerim, biyhuwda ısırap bolǵan aylarım. Qullası, ómirimniń biykar ótken bólegi».

Dana xalqımızdıń «Waqıtıń qádirine jet», «Waqıtıń ketti — baxtıń ketti» degeni mine usı eken. Bul bos waqıtı qádirley biliw, onnan únemli paydalanıwdı názerde tutıp ayılǵan danalıq sózi.

WAQÍT

Maǵan qımbat, minut, saat hár kúnim,
Qaytıp kelmes, ótip ketse aradan.
Ókinemen bosqa ótse bir kúnim,
Men ózime esap berip baraman.

Waqıt kúshli baǵınbaǵan heshkimge,
Waqıt júyrik ketkeninde kórmeymen.
Ne pitkerdim bir táwliktiń ishinde,
Men ózimdi awlaq qalıp tergeymen.

Waqıt — ómir sezdim nanday qádirin,
Baylıǵım, ol — túsinemen parqına.
Maǵan qımbat, minut, saat, hár kúnim,
Almastırıp bolmas onı altınǵa.

Júginemen mudam waqıt aldında,
Bererim kóp, qarızdarman xalqımnan.
Biletlerin jayıp taslap aldım,
Waqıt mennen alıp barar imtixan.

Waqıt sirá taptırmaydı izleseń,
Satılmaydı dúkanda ya bazarda.
Mashinanıń tezliginen júz ese,
Zımıraydı asfaltlangan gúzarda.

(X. S.)

Tapsırmalar:

1. Qosıqtı kórkemlep, tásirli etip oqıń hám yadlań.
2. «Waqıtıń ketti — baxtıń ketti» temasında kishi tekst dúziń.

Is qaqazlarına mámleketlik joqarı organlarda, mákeme hám shólkemlerde, oqıw orınlarında hám adamlar arasında óz ara qatnas júrgiziw quralı bolǵan jazba hújjetler, qatnas qaqazları hám t.b kiredi. Bul stilde hár qıylı hújjetler jazıladı: mámleketlik nızamlar, qararlar, pármanlar, arza, daǵaza, til xat, málimleme, isenim qaqaz, akt, bayannama, shártnama, minezleme, buyırıq, ómirbayan, shaqırıw xatı, maǵlıwmatnama, túsinik xat hám taǵı basqalar. Hár bir hújjettiń ózinshe formaları, talapları boladı.

Kúndelik — is qaqazları stilinde jazılatuǵın rásmiy hújjetlerdiń bir túri. Ol jeke adamlar tárepinen dúzilip, kúnniń áhmiyetli waqıyaları jazıp barıladı. Oqıwshılardıń bilimin bahalap barıwshı hújjet túri retinde de qollanıladı.

Túsinik xat — xızmet tarawındaǵı, olarǵa baylanıslı máseleni, onıń ayırım táreplerin jazba túrde bayanlawshı mákeme baslıǵına yamasa joqarı shólkemlerge jiberiletuǵın hújjet. Túsinik xatlar xızmetkerler tárepinen mákeme baslıǵı atına jazıladı. Onda jumıs (yamasa oqıw) waqtında xızmetkerler (yamasa oqıwshı) tárepinen jiberilgen geypara qáte-kemshilikler (máselen, jumısqa yamasa oqıwǵa kesh keliw, kelmey qalıw, tapsırmalardı waqtında orınlay almaw, belgilengen tártip-qaqıydalardı saqlay almaw hám basqa jaǵdaylar, sebepler) bayan etiledi hám dálillenedi.

175-shınıǵıw. Tómendegi kórsetilgen úlgielerden paydalanıp, kúndelik, túsinik xat ushın hárbirine 3 mısál jazıń.

KÜNDELİK

2019-jıl. Jawza ayınıń on birinshi sánesi. Men ornımnan erte azanǵı saat jetide turdım. Hawa rayı ashıq edi. Dene

shınıqtırıw ushın 5-10 minut jeńil gimnastika isledim. Sońnan bet-qolımdı, tislerimdi tazalap juwındım. Anam azanǵı awqatımdı tayarlap qoyǵan eken. Awqatlanıp bolıp mektepke qaray jol aldım. Mektepte 5 pannen sabaq boldı. Men búgin qaraqalpaq tili hám shet tilinen «5» bahasın aldım. Sabaq tamam bolǵannan keyin úyge qayttım. Men úydegilerge sabaqta alǵan bahamdı kórsettim. Ata-anam: — Meniń balam jaqsı oqıydı, — dep maqtap qoydı. Awqatlanıp bolıp, azıraq dem alıp, keyin úy jumıslarına járdemlestim. Jumıslardı bolıp, maydانشaǵa barıp, doslarımız benen sport jarıslarına tayarlandıq. Keshte erteńgi bolatuǵın sabaqlarǵa tayarlandım. Awqatlanıp bolıp, tislerimdi juwıp, ornıma barıp uyqılawǵa jattım.

TÚSINIK XAT

Kegeyli rayonı 3-sanlı ulıwma bilim beriw mektebinin direktorı J. Hákimniyazovqa 7-klass oqıwshısı Salamat Járımbetovtan

Túsinik xat

Men 2019-jıldıń 21-aprelinen 10-mayǵa shekem bolǵan dáwirde densawlıǵıma baylanıslı sabaqqa qatnasa almadım.

(qolı)
S. Járımbetov 12.05.2019

MENIŇ NIYETLERIM

IS QAǴAZLARININ STILI. ISENIM XAT. MAǒLIWMATNAMA

176-shınıǵıw. Tekstti erkin tásirli etip oqıń. Mazmunın sóylep beriń.

Insan balası ózin azat hám abat Watanda ǵana baxıtlı seziwi múmkin. Sonlıqtan ǵárezsizlik xalqımızdın ázel-ázelden ańsaǵan ármanı edi. Bizler usınday baxıtlı eldin perzentleri ekenligimizden baxtiyarmız. Usınday jurtta tuwılıp kámalǵa kelgenligimizden quwanaman. Hárbir jurttın tınıshlıǵı bekkem bolıwı ushın onın hár tárepleme tárbiyalanǵan aqıllı, ozıq oyılı, sawatlı jasları bolıwı tiyis.

Watan tuyǵısı insannın ózi menen birge ósip ulǵaya beredi. Men de keleshekke ullı niyetler menen qádem taslayman. Ózim tuwılıp ósken elim ushın xızmet etiw, xalqımın bir ádiwli perzentı bolıwım ushın eń dáslep jaqsı oqıp, bilimli, tárbiyalı insan bolıp jetisiw — meniń tiykargı wazıypam. Sebebi, Watanımın güllep-jasnawı, rawajlanıwı ushın óz úlesimdi qossam deymen.

Niyetlerime erisiwim ushın hámıyshe alǵa umtılıp jasayman. «Niyetın — joldasın», — deydi dana xalqımız. Óz niyetlerimdi ámelge asırıw ushın Watanımda biz, jaslar ushın hámme imkaniyatlar jaratılǵan. Mine, usı imkaniyatlardan nátiyjeli paydalanıp, elimizge múnásip perzent bolıp jasadı, niyetlerimizdi ámelge asırıw — bul jaqsı oqıp, úlgili oqıwshı bolıwımızǵa baylanıslı. Sonlıqtan da, ustazlarımın bergen bilimleri, aqıl-násiyatları arqalı keleshekke belgili, maman qáni-ge bolıp jetilisiw meniń haqıyqı niyetim.

Tapsırma. Qosıqtı oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Shayır xalqı aldındaǵı perzentlik wazıypasın qalay túsindiredi?

SEN DEGENDE

Juldızlardın eń jaqtısın,
Terip-terip alaǵoyǵan.
Adamlardıń eń jaqsısı,
Sol jaqtıǵa baraǵoyǵan.

Asqar tayday adamlıqtı,
Aǵın suwday hadallıqtı,
Ullılıqtı, edenlikti,
Kókiregine quyaǵoyǵan.

Sen quwansań kewlim tasıp,
Ay-juldızdı aralayman.
Sál injılsań, mazam qashıp,
Saw janımdı jaralayman.

Bazda ózim danadayman,
Bazda isim shaladayman.

Seni kórsem, óz atama,
Erkelegen baladayman.

Ájiniyaz, Berdaq ótti,
Abbaz, Sadiq jırlap ótti,
Dárya bolıp haqlap ótti,
Sol dáryanı jaǵalayman.

Qosıq teńiz, bolsam — balıq,
Is buyırsa sizdey xalıq,
Ayagımdı qolǵa alıp,
Basım menen jumalayman.

(I. Yusupov.)

ISENIM XAT

Men, Nókis qalası «Náwpir» kóshesiniń 14-jayında jasawshı Paraxat Saparniyaz ulı, qalalıq 2-baylanıs bóliminen meniń atıma kelgen pochta jóneltpesin Raxat Azat ulınıń alıwına isenim bildiremen.

Paraxat Saparniyaz ulı (qolı)
Raxat Azat ulınıń qolın tastıyıqlayman.
Kadrlar bóliminiń baslıǵı (qolı) R. Kamal ulı

2019-jıl aprel ayı

MAǴLÍWMATNAMA

Beriledi usı maǵlıwmatnama Babanazarova Gúlsánemge, sebebi ol 2018—2019-oqıw jılında Qońırat rayonlıq XBBne qarastı 34-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń 7-klasında oqıp atır.

Maǵlıwmatnama talap etilgen orınǵa kórsetiw ushın beriledi.

№34 mekteptiń
direktori (qolı)
Xatker (qolı)

Asanova S.
Tájenova Q.

OQIW JILI DAWAMINDA ÓTILGENLERDI TAKIRARLAW

Sorawlarǵa awızeki hám jazba túrde juwap berin:

1. Neologizm, gónergen sóz, dialektlik sózler degenimiz ne?
2. Kómekshi sóz shaqabı neshe? Olardıń atın atap aytnı.
3. Kóp mánili, sinonim, antonim atlıqlardıń ózgesheligin kórsetin.
4. Kelbetlik feyil, hal feyil, atawısh feyillerdiń ayırmashılıǵın túsindirin.
5. Ne sebep kómekshi sózler dep atalıwın aytp berin.
6. Dánekerler dep nege aytamız? Olar neshege bólinedi? Atap kórsetin.
7. Dizbeklewshi hám baǵındırıwshi dánekerlerdiń xızmetlerin aytnı.
8. Janapaylar degen ne? Olardıń xızmetin aytnı. Ma/me, ba/be janapaylarınń jazılıwın kórsetin, mısıl keltirin.
9. Tirkewishler qanday xızmet atqaradı? Tiyisli sózlerin jazın.
10. Modal sózler degenimiz ne?
11. Tańlaq sózler haqqında túsiniq berin. Mısallar keltirin.

177-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Hal feyil, kelbetlik feyil, háreket atı feyillerin tawıp, astın sızap kórsetin.

1. Egisti óz waqtında sapalı ótkeriw—mol zúraáttiń gi-rewi. (J. J.)
2. Bilimdi tereń iyelew—tiykargı wazıypamız.
3. Buyırıqta kórsetiliwine qaraǵanda bulardıń qorǵanı baǵdarınıń oraylıq bólimin iyelew kerek edi. (K. G.)
4. Mardandı balıqshılar awlaǵan balıǵın salıw ushın qapshıq ornına paydalandı. (K. S.)
5. Jerdi gúzde súriw—mol ónim alıwdıń deregi.

178-shınıǵıw. Tómendegi berilgen mısallardan ráwishlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıp shıǵın.

1. Bir maydannan avtobustıń ishi lıqqa tolıp qaldı.
2. Men jańa kelgen jolawshıǵa qadala qaradım.
3. Biraz waqt únsiz otırdıq. (A. T.)
4. Toyǵa barsañ barǵıl burın, hesh waq keyin qalma, balam! (Berdaq)
5. Men onıń bilqastan kelgenine júdá qolaysızlanıp, ilajsızdan kúlip qasına keldim. (B. B.)

179-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Kómekshi sózlerdi tawıp, olardı túrlerine ajratıń hám qanday xızmet atqarıp kelgenin aytıń.

Balalar dógerekke bir qarasıp aldı da, toǵayǵa qaray juwırısıp ketti. Adamlardıń kózlerinen azmaz tasa bolǵan soń, olar toqtadı hám Aydar qustıń sayraǵanına usatıp, sozıp ısırdı. Wázirdiń qulaǵına bul ısısqırıq jaǵımlı saz sıyaqlı esitildi. Biraq, solay bolsa da, joldaslarınń bergen xabarına, otırǵan ornınan birden turıp kete qoymadı. (M. K.)

180-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewish sózlerdi tawıp, astın sızıń hám sorawların qoyıń.

1. Tashkentten Nókiske poezd benen keldik. 2. Baspaxanadan oqıwshılar ushın hár túrli kitaplar hám oqıw quralları basılıp shıqtı. 3. Samarqandqa shekem avtobus penen bardım. 4. Muǵallım gárezsizlik haqqında sóylep berdi. 5. Güzge qaray tereklerdiń japıraqları tusedi. 6. Mennen soń Nabira keldi. 7. Jıynalıstan keyin koncert beriledi. 8. Ikram Taxtakópirden mashina menen keldi.

181-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tómendegi tirkewishlerdiń tiyislin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday seplik qosımталı yamasa qosımtasız qollanıw ózgesheligin túsindir.

1. Baǵdıń aynası diywal ... qorshalǵan. (N. D.) 2. Káwan jollar usı Qońırat ... ótedi eken. (N. D.) 3. Jıl ... balıq awlaw jobasın asırıp orınladı. (K. S.) 4. Bizler Tashkentke ... poezd benen bardıq. 5. Bular jıynalısta kóriskennen ... bir-eki ret ushırası. (Ó. X.) 6. Azıraq tınıspadan ... seyner qattı júrip ketti. (Ó. A.) 7. Shertek qaqıra ... qurılǵan. (J. A.) 8. Túnge ... kún suwıta basladı. (Ó. A.)

Tirkewishler: sayın, arqalı, menen, keyin, benen, tárizli, qaray.

182-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dáneker sózlerdi tawıp, astın sızıń.

1. Suwda úyrek gá ushadı, gá júzedi. 2. Ruslan oqıdı jáne jazdı. 3. Búgingi tańlawda Talǵat ya Salamat utadı. 4. Oqıwshılar onı júdá húrmetleydi, sebebi onıń minezi jaqsı edi. 5. Aysáwle oqıwdan keldi de, anasına járdemlesti. 6. Bıyl

jerimizge qawın, ǵarız, qıyar hám pomidor ektik. 7. Bizler jıynalısta boldıq, biraq Paraxat kelmedi. 8. Men Timur menen sóylese almadım, sebebi ol wádelesken jerge kelmedi.

183-shınıǵıw. Tómendegi berilgen dánekerlerdi túrlerine ajratıp (qaysısı dizbeklewshi, qaysısı baǵındırıwshi ekenin) bólip jazıń.

Hám, hám de, jáne, jáne de, taǵı, taǵı da, menen (benen, penen), da/de, eger, eger de, sebebi, óytkeni, biraq, lekin, al, sonda da, solay da, sóytse de, degen menen, nege deseń, sonlıqtan, sol sebepli, ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, álle, meyli, yaki bolmasa, sol ushın, sonıń ushın, negedur, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, gá, gáhi, geyde, gáde, bazda, bir, birese, birde, ári.

Dizbeklewshi dánekerler: hám, ...,

Baǵındırıwshi dánekerler: sebebi, ...

184-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Janapaylardı tawıp, astın sızıń. Olardıń qanday mánide qollanıw turǵanın aytıń.

1. Atlardı aytqansha jalǵız janıńdı aytsañ-o! (K. S.) 2. Bunıń qashannan beri qalaǵa bargısı kelip júrgenin ákesi qalay bile qoydı eken-á. 3. Sultanmurat degen ele qalaǵa barıp kórgen joq ǵoy. Mine, jolı bolıp qaldı endi... (Sh. A.) 4. Balalıq ómir de óz aldına bir ótkinshi qızıq ómir ǵoy. (K. S.) 5. Usını esitiwden-aq Qanlıqlıshtıń túrleri tebendey shansılıadı. (Sh. S.) 6. Kúndelikli úyge zárúr bolǵan mallardı ǵana saqladı. (K. M.) 7. Endi sen basıńa qonǵan baxıttı bārha turadı dep oylaysañ ba? (Ó. X.)

185-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tańlaqlardıń astın sızıp, ayılıw intonaciyasına qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

1. Pa-a-ay Eger meniń qarındasım bolǵanda ma. (M. K.) 2. Raxmet balalarım raxmet. 3. Pay mına janıwarlardıń shad bolıwın-ay, — dep qoyadı kempir apam. 4. Astapıralla Sapar aǵa jatıp qaldı ma? — dep dawıslap soradı. 5. Táwbe keshe ǵana sap-saw júre edi ǵoy. 6. Alla yar bolsın aǵa. 7. Áwmiyin aytqanıńız kelgey. (Sh. S.) 8. Pah-pah qanday gózzallıq. Úwh Jumagúl bir gúrsindi. (T. Q.)

MAZMUNÍ

I. Gülle, jasna, erkin Qaraqalpaqstan!

VI klasta ótilgenlerdi tákirarlaw. Buwın hám ótkerme.....4

II. Kúsh — bilimde.

Leksikologiya. Dialektlik sózler.....10

III. Doslar arasında. Gónergen sóz hám neologizmler.....16

IV. Meniń birinshi muǵallımım.

Morfologiya. Atlıq. Sinonim hám antonim atlıqlar.....29

V. İnsaniylyq pazyiletler. Kóp mánili atlıqlar.....35

VI. Til baylıǵı — El baylıǵı. Kelbetlik feyil.....40

VII. Qaraqalpaqstannıń dárilik ósimlikleri. Hal feyil.....46

VIII. Tımsal. Atawısh feyil.....50

IX. Milliy ónermentshilik. Ráwısh. Ráwishtıń dárejeleri.....58

X. Nókis — güllengen qala. Ráwishtıń arttırıw dárejesi.....63

XI. Meniń Awılım. Kómekshi sózler. Tirkewish haqqında túsinik.....67

XII. Salt-dástúr jırları. Tirkewishtıń túrleri.....74

XIII. Watanǵa sadıqlıq. Dánekerler hám onıń túrleri.....80

XIV. Tábiyattı qorgayıq. Biriktiriwshi hám qarsılas dánekerler.....84

XV. Ullı alım. Awıspalı hám gezekles dánekerler.....88

XVI. Alisher Nawayı. Baǵındırıwshi dánekerler.....90

XVII. Ana — Ullı insan. Sebepl, nátiye hám shárt dánekerler.....94

XVIII. Elge muhabbat. Janapay. Janapay haqqında túsinik.....100

Soraw hám ayırıw-sheklew janapaylar.....104

XIX. Úlkemizge nawrız keldi. Kúsheytiw hám modallıq

janapaylar.....107

XX. Suw — tirishilik tiykari. Modal sózler.....110

XXI. Sabır túbi — sarı altın. Modal sózlerdiń mánileri.....114

XXII. Biyday ırısqa nesiybemiz. Tańlaq sózler.....120

XXIII. Mártlik — Máńgilik. Tańlaq sózlerdiń mánisine

qaray túrleri.....124

XXIV. Xalıq danalıǵı

Eliklewish sózler. Eliklewish sózlerdiń mánisine qaray túrleri.....129

XXV. Waqt qádiri. Is qaǵazlarınń stili. Kúndelik. Túsinik xat.....133

XXVI. Meniń niyetlerim. Is qaǵazlarınń stili. Maǵlıwmatnama.

Isenim xat.....136

Oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw.....139

SHÁRTLÍ QÍSQARTÍWLAR

«Á.» — «Ámiwdárya» jumalı

«E. Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi

A. Á. — A. Áliev

A. B. — A. Begimov

A. M. — Askad Muxtar

A. Bek. — A. Bekimbetov

A. S. — A. Sultanov

A. Q. — A. Qadiriy

A. T. — A. Turekeeva

A. X. — A. Xalmuratov

A. Y. — A. Yugnakiy

Á. — Ájiniyaz

A. O. — A. Orazov

A. P. — A. Pushkin

V. T. — V. Tyupko

Á. Áb. — Á. Ábdiev

Á. Sh. — Á. Shamuratov

Á. A. — Á. Atajanov

Á. Q. — Á. Qarlıbaev

Á. T. — Á. Tájibaev

Á. Ó. — Á. Ótepbergenov

B. E. — B. Bekniyazova

B. E. — B. Ernazarov

B. S. — B. Seytakov

Ğ. M. — Ğ. Músirepov

G. E. — G. Esemuratova

Ğ. S. — Ğ. Seytnazarov

I. Q. — I. Qurbanbaev

I. Y. — I. Yusupov

J. I. — J. Ismaylov

J. A. — J. Aymurzaev

J. X. — J. Xojanov

J. S. — J. Saparov

«J.» g. — «Jetkinshek» gazetasi

H. S. — H. Serjanov

J. S. — J. Seytnazarov

K. A. — K. Allambergenov

K. M. — K. Mámбетov

K. N. — K. Nazbergenov

K. S. — K. Sultanov

M. D. — M. Dáribayev

M. S. — M. Seytniyazov

M. J. — Muhammed Jabalrudiy

M. N. — M. Nizanov

N. D. — N. Dáwqaraev

N. G. — Nizamiy Ganjawi

P. E. — P. Edenbayeva

«Q». Qoblan dástanı

Q. Á. — Q. Áwezov

Q. D. — Q. Dosanov

Q. J. — Q. Jumaniyazov

Q. n. m. — Qaraqalpaq naqıl-ma-

qalları

Q. x. e. — Qaraqalpaq xalıq ertekleri

S. X. — S. Xojaniyazov

S. S. — S. Saliev

Sh. A. — Sh. Aytmatov

Sh. S. — Sh. Seytov

T. J. — T. Jumamuratov

T. X. — T. Xalmuratov

T. M. — T. Matmuratov

T. N. — T. Nájimov

T. Q. — T. Qayıpbergenov

T. Q. — T. Qabulov

U. P. — U. Pirjanov

Z. V. — Z. Voskresenskaya

Ó. A. — Ó. Ayjanov

Ó. X. — Ó. Xojaniyazov

X. S. — X. Saparov

X. S. — X. Seytov

X. Z. — X. Zaripov

MÁDENBAY DÁWLETÓV,
AZAMAT TURĠANBAEVICH ABDIEV,
GENJEBAY MATJANOVICH ABISHOV,
ARUXAN MÁDENBAEVNA DÁWLETÓVA

QARAQALPAQ TILI

7-klass

*Oqıw basqa tillerde alıp barılatuġın klaslar
ushın sabaqlıq*

Nókis
«Bilim» baspası — 2019

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórkem redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turımbetov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 17. 09. 2019. Ofset usılında basıldı. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Kegl II. «Times KRKP» garniturası. Kólemi 9,0 baspa tabaq. 9,5 esap baspa tabaq. Buyırtpa №19-451. Nusqası 19100 dana.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi «Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi «O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi baspaxanasında basıldı. 100011, Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30-jay.

Satiwğa shıǵarıw qadaǵan etiledi

«BILIM»

ISBN 978-9943-4457-9-6

9 789943 445796